

88, МО*ЧЬ
СВ6

О.В. СТРОЯНОВСЬКА

ПСИХОЛОГІЧНА СЛУЖБА В СИСТЕМІ ОСВІТИ

ПРАКТИКУМ
З НАВЧАЛЬНОГО
КУРСУ
ДЛЯ ПРАКТИЧНИХ
ПСИХОЛОГІВ

ВИДАВНИЦТВО
"КАРАВЕЛА"

ББК 88.8я73
С83

Греф надано
Міністерством освіти і науки України
(лист №1/11-6684 від 20.07.2010р.)

Рецензенти:

Н.В. Чепелєва,
доктор психологічних наук, професор,
член-кореспондент АПН України;

В.В. Волошина,
кандидат психологічних наук, доцент.

Строяновська О.В.

С 83 Психологічна служба в системі освіти: Практикум з навчального курсу для практичних психологів: Навч. посібн. - К.: Каравела, 2010. - 176 с.

І8ВN 978-966-2229-13-4

Навчально-методичний посібник розроблений для практичних психологів в системі освіти. Практикум дає можливість узагальнити теоретичні та практичні знання з різних психологічних дисциплін, навчитися використовувати їх на практиці з метою ефективної організації психологічної служби в школі. У практикумі робиться акцент на технологічних аспектах діяльності психолога в системі освіти, починаючи від організації його праці, взаємодії з педагогічним колективом та закінчуючи конкретними методиками, які використовуються в роботі з різними віковими групами дітей та їхніми сім'ями. Такий підхід є можливим на основі поєднання теоретичної інформації з практичними вправами семінарських занять та самостійної підготовки студентів зі спеціально розроблених питань.

Призначений для студентів вищих навчальних закладів.

ББК 88.8я73

І8ВN 978-966-2229-13-4

© Строяновська О.В., 2010
© Видавництво "Каравела", 2010

ЗМІСТ

ІНТЕДМОВА.....	4
Модуль І. СТРАТЕГІЯ ПСИХОЛОГІЧНОЇ СЛУЖБИ ОСВІТИ ТА ОСНОВНІ НАПРЯМКИ РОБОТИ ПРАКТИЧНОГО ПСИХОЛОГА.....	6
Тема 1. Предмет, завдання та структура психологічної служби.....	6
Тема 2. Особистість психолога як суб'єкта психологічної служби та організація його роботи.....	18
Тема 3. Модель діяльності психологічної служби в системі освіти.....	45
Тема 4. Основні напрямки діяльності психолога в системі освіти України.....	57
Модуль ІІ. ТЕХНОЛОГІЯ РОБОТИ ПСИХОЛОГА З РІЗНИМИ ВІКОВИМИ ГРУПАМИ УЧНІВ.....	69
Тема 5. Робота психолога з дітьми дошкільного та молодшого шкільного віку.....	69
Тема 6. Психологічна робота з учнями підліткового та раннього юнацького віку.....	92
Тема 7. Робота шкільного психолога з дітьми "групи ризику".....	107
Модуль ІІІ. ТЕХНОЛОГІЯ РОБОТИ ПСИХОЛОГА З СІМ'ЯМИ УЧНІВ ТА ПЕДАГОГІЧНИМ КОЛЕКТИВОМ.....	120
Тема 8. Методика роботи психолога з сім'ями учнів різного віку.....	120
Тема 9. Методика роботи психолога з педагогічним колективом.....	158
(МЧЕНТОВНІ ПИТАННЯ ДО ЗАЛІКУ.....	167
РЕКОМЕНДОВАНА ЛІТЕРАТУРА.....	169

ПЕРЕДМОВА

Навчально-методичний посібник спеціально розроблений для практичних психологів в системі освіти.

Даний практикум дозволяє студентам узагальнити теоретичні та практичні знання з різних психологічних дисциплін, навчитися використовувати їх на практиці з метою ефективної організації психологічної служби в школі. Зміст практикуму з курсу "Психологічна служба в системі освіти" складається з трьох модулів: "Стратегія психологічної служби освіти та основні напрямки роботи практичного психолога", в якому розглядаються теоретичні основи організації психологічної служби: її предмет, завдання, структура, орієнтовні моделі та основні напрямки діяльності, "Технологія роботи психолога з різними віковими групами учнів" та "Технологія роботи психолога з сім'ями учнів та педагогічним колективом", в яких аналізується практична робота психолога з різними клієнтами школи: її напрямки, підходи та методи реалізації.

У практикумі робиться акцент на технологічних аспектах діяльності психолога в системі освіти, починаючи від організації його праці, взаємодії з педагогічним колективом та закінчуючи конкретними методиками, які використовуються в роботі з різними віковими групами дітей та їхніми сім'ями. Такий підхід є можливим на основі поєднання теоретичної інформації з практичними вправами семінарських занять та самостійної підготовки студентів зі спеціально розроблених питань.

Практикум передбачає формування у студентів знань:

- про теоретичні основи організації психологічної служби, її предмет, мету, завдання та структуру;
- про вимоги до особистості психолога як суб'єкта психологічної служби та організації його роботи;
- про орієнтовні моделі діяльності психологічної служби в освітніх закладах;
- про основні напрямки діяльності психолога в системі освіти: психодіагностику, психокорекцію, психологічну консультацію, профілактичну роботу;
- про роботу психолога з дітьми різного віку, їх проблематику, діагностику та засоби корекції;

про роботу психолога з дітьми "групи ризику": учнями з I міпально-психологічною занедбаністю, агресивною, делінквент-ЮЮ, адиктивною, аутоагресивною поведінкою;

- про методику роботи психолога з сім'ями учнів різного віку;
- про психологічну роботу з педагогічним колективом.

На основі цих знань у студентів повинні бути сформовані на- і і Віті уміння:

- планувати діяльність психологічної служби в школі;
- працювати з документацією психологічної служби;
- виконувати свою роботу відповідно до етичного кодексу психолога;
- презентувати роботу психологічної служби та себе;
- діагностувати психологічні порушення дітей різного віку;
- ставити психологічний діагноз на основі психодіагностичної Інформації;
- ідентифікувати акцентуації за характерологічними портретами учнів;
- інтерпретувати характер стосунків по малюнку сім'ї;
- використовувати доцільні питання під час психологічного консультування;
- коригувати психологічні порушення дітей різного віку;
- відбирати та використовувати у своїй практиці спеціальні нирави та ігри для реалізації певних завдань психологічної корекції;
- робити психологічну характеристику учнів різного віку та її ітителя за психологічними показниками ефективності його праці;
- виявляти якості та вміння педагога, які вимагають корекції, розвитку, та визначати шляхи вирішення даних проблем;
- вирішувати педагогічні конфлікти, гармонізувати внутрішній ППТ, підвищувати психологічну ефективність педагогів.

МОДУЛЬ І. СТРАТЕГІЯ ПСИХОЛОГІЧНОЇ СЛУЖБИ ОСВІТИ ТА ОСНОВНІ НАПРЯМКИ РОБОТИ ПРАКТИЧНОГО ПСИХОЛОГА

Тема 1. Предмет, завдання та структура психологічної служби

- Поняття про психологічну службу. Предмет, мета та завдання психологічної служби системи освіти України.
- Основні види діяльності психологічної служби. Рівні функціонування психологічної служби системи освіти України.
- Структура та управління психологічною службою.
- Зміст діяльності психологічної служби освіти України,
- Фінансування діяльності психологічної служби.

Основні поняття: психологічна служба, діагностика, корекція, реабілітація, профілактика, прогностика, рівні функціонування психологічної служби: науковий, прикладний, практичний, консультативно-методична допомога, просвітницько-пропагандистська робота, превентивне виховання, Український науково-методичний центр практичної психології і соціальної роботи, атестація практичних психологів.

План семінарсько-практичного заняття

1. Призначення психологічної служби України, її мета та завдання.
2. Нове положення про психологічну службу системи освіти України.
3. Основні види діяльності психологічної служби та рівні її функціонування.
4. Структура та зміст діяльності психологічної служби в системі освіти України.

*Зареєстровано в Мін 'юсті України 30.12.99
за №922/4215*

*Затверджено наказом Міністерства
Освіти України
03.05.99 № 127*

оложення про психологічну службу системи освіти України

1. Загальні положення

1.1. Психологічна служба (далі - служба) у структурі освіти є і складовою частиною державної системи охорони фізичного і психічного здоров'я молодих громадян України і діє з метою виявлення та створення оптимальних соціально-психологічних умов для розвитку особистості.

1.2. Служба забезпечує своєчасне і систематичне вивчення психофізичного розвитку дитини, мотивів її поведінки і діяльності з урахуванням вікових, інтелектуальних, фізичних, статевих та інших індивідуальних особливостей, створення умов для саморозвитку та самовиховання, сприяє виконанню освітніх і виховних завдань навчальних закладів.

1.3. Психологічна служба у своїй діяльності керується Конституцією України, Декларацією прав людини, Конвенцією про права людини, Законом України «Про освіту», чинним законодавством України та цим Положенням.

1.4. Діяльність служби в системі освіти України забезпечується практичними психологами (соціальними педагогами), які мають вищу спеціальну освіту. За своїм статусом працівники служби належать до педагогічних працівників і, відповідно до чинного законодавства, користуються всіма правами і гарантіями, передбаченими для них.

1.5. Психологічна служба тісно співпрацює з органами охорони здоров'я, соціального захисту, сім'ї й молоді, внутрішніх справ, і під йогою зацікавленими відомствами, а також - із громадськими і міжнародними організаціями.

1.6. Це Положення регламентує загальну структуру та функції психологічної служби в системі освіти України в цілому і є основою для діяльності наявної мережі служби управління та відділів освіти державних адміністрацій.

1.7. Посади практичних психологів (соціальних педагогів) вводяться в штати дошкільних, загальноосвітніх, професійно-технічних навчальних закладів за рішенням районних (міських) відділів освіти, управлінь (комітетів) професійно-технічної освіти, за умови наявності спеціалістів з фаховою освітою, у межах коштів, передбачених єдиним кошторисом витрат навчальних закладів, згідно з нормативами кількості практичних психологів (соціальних педагогів) підрозділів системи освіти.

2. Основні завдання

2.1. Завдання психологічної служби системи освіти України полягають:

- у сприянні повноцінному особистішому й інтелектуальному розвитку дітей на кожному віковому етапі, у створенні умов для формування у них мотивації до самовиховання і саморозвитку;
- у забезпеченні індивідуального підходу до кожної дитини на основі її психолого-педагогічного вивчення;
- у профілактиці й корекції відхилень в інтелектуальному й особистісному розвитку дитини.

2.2. Основними видами діяльності психологічної служби є:

- діагностика - психологічне обстеження дітей і підлітків, їхніх груп та колективів, моніторинг змісту й умов індивідуального розвитку дітей та учнівської молоді, визначення причин, що ускладнюють їхній розвиток та навчання;
- корекція - здійснення психолого-медико-педагогічних заходів з метою усунення відхилень у психофізичному та індивідуальному розвитку й поведінці, схильності до залежностей та правопорушень, подолання різних форм девіантної поведінки, формування соціально корисної життєвої перспективи;
- реабілітація - надання психолого-педагогічної допомоги дітям, підліткам, молоді, які перебувають у кризовій ситуації (постраждали від соціальних, техногенних, природних катастроф, перенесли тяжкі хвороби, стреси, переселення, зазнали насильства тощо), з метою адаптації до умов навчання і життєдіяльності;
- профілактика - своєчасне попередження відхилень у психофізичному розвитку та становленні особистості, міжособистісних стосунках, запобігання конфліктним ситуаціям у навчально-виховному процесі тощо;

- прогностика - розробка, апробація і застосування моделей поєдінки групи та особистості у різних умовах, проектування змісту і напрямів індивідуального розвитку дитини та складання на цій I >< і юві життєвих планів, визначення тенденцій розвитку груп, міжгрупових взаємин та освітньої ситуації у регіоні.

2.3. Психологічна служба системи освіти України функціонує на трьох рівнях:

- науковому, на якому вивчає закономірності психічного розвитку й формування особистості дитини з метою розробки методів і методик професійного застосування психологічних знань в умовах сучасної школи;
- прикладному, на якому здійснює соціально-психологічне забезпечення процесу навчання й виховання, зокрема розробку навчальних програм, підручників, професійну підготовку й підвищення кваліфікації фахівців;
- практичному, на якому забезпечує безпосередню роботу психолога, соціальних педагогів у навчальних закладах.

2.4. Діяльність психологічної служби включає такі головні напрями:

- консультативно-методична допомога всім учасникам навчально-виховного процесу з питань навчання та виховання дітей і підлітків, допомога органам державного управління у плануванні освітньої діяльності;
- просвітницько-пропагандистська робота з підвищення психологічної культури в навчальних закладах та сім'ї;
- превентивне виховання (через засоби масової інформації, під час вивчення шкільних предметів в рамках навчальних програм або як окремий предмет), метою якого є формування в учнів орієнтації на здоровий спосіб життя та захист психічного здоров'я, профілактика алкоголізму, наркоманії, СНІДу і злочинності серед неповнолітніх.

3. Структура та управління психологічною службою

3.1. Психологічна служба в системі освіти України складається з трьох основних ланок:

- Українського науково-методичного центру практичної психології і соціальної роботи;

- обласних, районних (міських) центрів практичної психології і соціальної роботи або головних психологів районних (міських) методичних кабінетів;

- практичних психологів, соціальних педагогів, які працюють у навчальних закладах.

3.2. Науково-методичне керівництво психологічною службою системи освіти здійснює Український науково-методичний центр практичної психології соціальної роботи, який створюється Міністерством освіти України і науки та АПН України і діє на підставі Статуту.

3.3. Обласні центри практичної психології і соціальної роботи створюються Міністерством освіти Автономної Республіки Крим, управліннями освіти обласних, Київської і Севастопольської міських державних адміністрацій і методично піпорядковуються Українському науково-методичному центру практичної психології і соціальної роботи.

Центри можуть функціонувати як структурні підрозділи інститутів вдосконалення вчителів або як юридичні особи.

3.4. Районні (міські) центри практичної психології і соціальної роботи створюються районними (міськими) відділами освіти і методично підпорядковуються обласним центрам.

Центри можуть функціонувати як структурні підрозділи методичних кабінетів або як юридичні особи.

3.5. Районні і Міські центри створюються за наявності в навчальних закладах освіти району (міста) від 20 тис. і більше дітей віком до 18 років.

Якщо кількість дітей, які відвідують дошкільні заклади або навчаються в загальноосвітніх школах району (міста), менша, то в методичному кабінеті вводиться посада головного психолога.

Відділи освіти таких районів на паритетних засадах можуть створювати міжрайонні центри практичної психології і соціальної роботи.

3.6. Атестація практичних психологів (соціальних педагогів) проводиться атестаційними комісіями, що створюються при районних (міських) центрах та методичних кабінетах, для встановлення (підтвердження) їх кваліфікаційних категорій згідно з Положенням про атестацію педагогічних працівників, затвердженим наказом

МІН і срства освіти України від 20.08.93 № 310 і зареєстрованим у Міністерстві юстиції України 02.12.93 за № 176.

3.7. Обласним, районним (міським) центрам в установленому порядку затверджується штатний розклад згідно з нормативами к ІІ.кості практичних психологів (соціальних педагогів).

3.8. Обласні, районні (міські) центри здійснюють свою діяльність п, відповідно до Положення або Статуту, якщо вони є юридичними особами.

4. Зміст діяльності психологічної служби в системі освіти України

4.1. Український науково-методичний центр практичної психології і соціальної роботи є головною організацією психологічної служби системи освіти України. Він здійснює організаційні, координаційні та науково-методичні функції у галузі практичної психології і соціальної роботи. До числа його повноважень належать:

- науково-методичне забезпечення психологічної служби системи освіти;
- участь в експертизі діяльності, ліцензуванні державних і недержавних навчальних закладів та підрозділів психологічної служби системи освіти;
- здійснення психометричного нагляду, забезпечення діяльності психометричної комісії, організація соціально-психологічної експертизи методів, методик, новацій у галузі освіти;
- дотримання державних вимог до змісту діяльності психологічної служби, координація науково-прикладних досліджень та методичних розробок.

4.2. Центри практичної психології і соціальної роботи (головні психологи) є основними організаційно-методичними структурами психологічної служби освіти в області, районі. Вони здійснюють організаційні, координувальні та навчально-методичні функції у галузі практичної психології і соціальної роботи.

Обласні, районні (міські) центри (головні психологи):

- забезпечують діяльність психологічної служби освіти регіону згідно з державними вимогами;
- надають методично-інформаційну підтримку практичним психологам, соціальним педагогам;

- беруть участь в організації підвищення кваліфікації спеціалістів служби, їх атестації та професійному зростанні, кадровому забезпеченні служби, сертифікації фахівців;
- організовують діяльність методичних об'єднань практичних психологів і соціальних педагогів;
- координують науково-дослідні, практичні дослідження за пріоритетними напрямками діяльності психологічної служби;
- беруть участь в оцінці, прогнозуванні та формуванні освітньої політики в регіоні;
- впроваджують досягнення психологічної науки та передового досвіду.

Центри практичної психології і соціальної роботи (головні психологи) організовують діяльність «Телефонів довіри», кабінетів корекції кризових станів, психологічних (сімейних) консультацій, профільних консультпунктів, реабілітаційних центрів залежно від соціально-психологічних потреб регіону.

4.3. Практичний психолог навчального закладу:

- бере участь у здійсненні освітньої, виховної роботи, спрямованої на забезпечення всебічного особистісного розвитку дітей і учнівської молоді, збереження їх повноцінного психічного здоров'я;
- проводить психолого-педагогічну діагностику готовності дитини до навчання в період її переходу з однієї вікової групи до іншої, допомагає у виборі навчального закладу згідно з рівнем психічного розвитку дитини;
- розробляє та впроваджує розвивальні, корекційні програми навчально-виховної діяльності з урахуванням індивідуальних, статевих, вікових особливостей різних категорій дітей;
- сприяє вибору підлітками професій з урахуванням їх ціннісних орієнтацій, здібностей, життєвих планів і можливостей, готує учнів до свідомого життя;
- здійснює превентивне виховання, профілактику злочинності, алкоголізму і наркоманії, інших uzалежнень і шкідливих звичок серед підлітків;
- проводить психологічну експертизу і психолого-педагогічну корекцію девіантної поведінки неповнолітніх;

- формує психологічну культуру вихованців, учнів, педагогів, імпліктив, консультує з питань психології, її практичного використання в організації навчально-виховного процесу.

4.4. Посада практичного психолога вводиться в дошкільних закладах, загальноосвітніх школах та школах-інтернатах усіх типів, професійно-технічних училищах згідно з нормативами.

4.7. Працівник психологічної служби повинен:

- керуватися Етичним кодексом психолога;
- дотримуватися педагогічної етики, поважати гідність дитини, захищати її від будь-яких форм фізичного або психічного насильства;
- будувати свою діяльність на основі доброзичливості, довіри у тісному співробітництві з усіма учасниками педагогічного процесу;
- пропагувати здоровий спосіб життя, підвищувати рівень психологічних знань педагогічних працівників і батьків;
- зберігати професійну таємницю, не поширювати відомостей, отриманих у процесі діагностики або корекційної роботи, якщо це може завдати шкоди дитині чи її оточенню;
- постійно підвищувати свій професійний рівень, запобігати випадкам здійснення психодіагностичної, розвивально-корекційної, консультативно-методичної роботи особами, які не мають відповідної фахової підготовки або права на таку діяльність;
- знати програмно-методичні матеріали і документи щодо обсягу, рівня знань, розвитку дітей, вимоги державних стандартів до забезпечення навчально-виховного процесу, основні напрямки і перспективи розвитку освіти, психолого-педагогічної науки.

4.8. Тривалість робочого тижня практичного психолога - 40 годин. Із них 20 годин відводиться для роботи у навчальному закладі (індивідуальна і групова психодіагностика, консультування учнів, учителів, батьків, корекційно-розвивальна робота тощо) і 20 годин - на підготовку до проведення соціально-психологічних заходів (занять, тренінгів, ділових ігор), обробку результатів досліджень, оформлення висновків тощо).

5. Фінансування діяльності психологічної служби

5.1. Фінансування діяльності Українського науково-методичного центру практичної психології і соціальної роботи здійснюється

Міністерством освіти України та Академією педагогічних наук України згідно з установчим договором.

5.2. Фінансування діяльності обласних центрів здійснюється Міністерством освіти Автономної республіки Крим, управліннями освіти обласних, Київської і Севастопольської міських державних адміністрацій.

5.3. Фінансування діяльності районних центрів практичної психології і соціальної роботи (головних психологів) здійснюється районними (міськими) відділами освіти.

5.4. Оплата праці практичних психологів, працівників центрів, головних психологів здійснюється згідно з чинним законодавством.

5.5. Працівникам психологічної служби закладів освіти виділяється окреме приміщення для проведення діагностичної, консультативної, розвивальної і корекційної роботи.

Практична частина заняття

1. Вправа на розвиток творчого мислення "Власна психологічна служба".
- Вам пропонується впродовж 30 хвилин придумати назву, мету, завдання, структуру, зміст роботи (напрямки, методи, форми роботи, обладнання, фінансування, кількість робітників, їх обов'язки) власної психологічної служби будь-якої організації та зробити її презентацію-рекламу для фахівців та клієнтів.

Питання, що виносяться на самостійне опрацювання

1. Національна система соціально-психологічної служби (НССПС): визначення, мета, завдання, структура, історія створення.
2. Єдина інформаційна система психологічної служби (ЄІСПС): визначення, мета, структура, функції.

Теми доповідей і рефератів

1. Досвід функціонування психологічних служб у зарубіжних країнах.
2. Організаційно-методологічні принципи психологічної служби організації (підприємства).

- і Положення про психологічну службу організацій (підприємств).

Література до теми

Основна (1, 2, 3, 6, 7, 8);

Додаткова (19, 55, 62).

Тестові завдання для контролю та самоконтролю

1. Мета психологічної служби системи освіти України:
  - а) виявлення і створення оптимальних соціально-психологічних умов для розвитку особистості;
  - б) сприяння виконанню освітніх і виховних завдань навчальних закладів;
  - в) психологічне обстеження дітей і підлітків, їхніх груп та колективів;
  - г) своєчасне попередження відхилень у психофізичному розвитку та становленні особистості.
2. Який з нижче наведених термінів не є видом діяльності психологічної служби:
  - а) діагностика;
  - б) реабілітація;
  - в) прогностика;
  - г) превентивне виховання.
3. Здійснення психолого-медико-педагогічних заходів з метою усунення відхилень у психофізичному та індивідуальному розвитку і поведінці особистості:
  - а) корекція;
  - б) прогностика;
  - в) профілактика;
  - г) реабілітація.
4. Проектування змісту і напрямків індивідуального розвитку дитини та складання на цій основі життєвих планів:
  - а) корекція;

- б) прогностика;
в) діагностика;
г) реабілітація.
5. Рівень, на якому психологічна служба системи освіти вивчає закономірності психічного розвитку і формування особистості дитини з метою розробки методів і методик професійного застосування психологічних знань в умовах сучасної школи:
а) науковий;
б) еkleктичний;
в) прикладний;
г) практичний.
6. Рівень, на якому психологічна служба системи освіти здійснює соціально-психологічне забезпечення процесу навчання і виховання, включаючи розробку навчальних програм, підручників, професійну підготовку фахівців:
а) науковий;
б) еkleктичний;
в) прикладний;
г) практичний.
7. Рівень, на якому психологічна служба системи освіти забезпечує безпосередню роботу психологів, соціальних педагогів у навчальних закладах:
а) науковий;
б) еkleктичний;
в) прикладний;
г) практичний.
8. Яке з нижче наведених понять не є головним напрямком діяльності психологічної служби:
а) прогностична робота;
б) консультативно-методична допомога;
в) просвітницько-пропагандистська робота;
г) превентивне виховання.

І Рівалість робочого тижня практичного психолога:

- а) 20 годин;
б) 40 годин;
в) 30 годин;
г) 50 годин.

Ю Скільки годин в тиждень надається практичному психологові на підготовку до проведення соціально-психологічних заходів, обробку результатів досліджень, оформлення висновків:

- а) 15 годин;
б) 25 годин;
в) 20 годин;
г) 10 годин.

• и

Б:ЩЛ90ТЕІСА
ЗЕ • —
Уманського дерзкл*--
ИАЖагогічного усі»':;
Імгяі Павле ':-

Тема 2. Особистість психолога як суб'єкта психологічної служби та організація його роботи

- Вимоги до особистості практичного психолога: психограма професії психолога, система особистісних якостей, навичок та вмінь, необхідних психологові, принципи та правила роботи психолога.
- Професійна самоідентифікація психолога.
- Рівні підготовки практичних психологів.
- Організаційні аспекти діяльності психолога: орієнтовний план роботи психологічної служби в системі освіти, документація психологічної служби, кабінет психолога в закладах освіти.

Основні поняття: психограма, емпатія, стресовитривалість, новаторство, професійна ідентифікація, світоглядний, професійний, особистісний рівні підготовки психолога, етичний кодекс психолога та його принципи: відповідальність, компетентність, захист інтересів клієнта, конфіденційність, етичні правила проведення психологічних досліджень, кваліфікована пропаганда психології, професійна кооперація; документація психологічної служби, кабінет психолога в закладах освіти.

План семінарсько-практичного заняття

1. Проблема підготовки практичних психологів.
2. Вимоги до особистості практичного психолога.
3. Модель професійної діяльності практичного психолога.
4. Етичний кодекс психолога та його принципи.
5. Планування діяльності психологічної служби школи.

Етичний кодекс психолога

На I Установчому з'їзді Товариства психологів України 20 грудня 1990 року в Києві прийнято Етичний кодекс психолога. Цей нормативний акт є гарантом високопрофесійної, гуманної, високоморальної діяльності психологів України, здійснюваної залежно від спеціалізації та сфери їх інтересів.

Даний Кодекс являє собою сукупність етичних норм, правил поведінки, що склалися у психологічному співтоваристві й регулюють

його життєдіяльність. Об'єктом досліджень і впливу психологів є внутрішній світ особистості, тому їхні контакти з іншими людьми повинні бути теплими, доброзичливими, цілющими.

Етичний кодекс сприяє більш успішному здійсненню психологами своєї професійної діяльності.

Заснована Товариством психологів України Комісія з етики проводить роботу, спрямовану на правильне тлумачення психологами Етичного кодексу, здійснює контроль за його дотриманням, забезпечує формування у психологів сприйняття цього Кодексу як обов'язання перед громадськістю, як одного з важливих актів чинного законодавства.

I. Відповідальність

1.1. Психологи несуть особисту відповідальність за свою роботу.

1.2. Психологи зобов'язані всіляко запобігати і не допускати антигуманних наслідків у своїй професійній діяльності.

1.3. Психологи повинні утримуватися від будь-яких дій чи заяв, що загрожують недоторконасті особистості; не мають права використовувати свої знання і становище з метою приниження людської гідності, пригнічування особистості або маніпулювання нею; несуть відповідальність за додержання пріоритету інтересів людини.

1.4. На психологів покладається відповідальність за надійність використовуваних методів та програмного забезпечення, валідність обробки даних досліджень, у тому числі і тих, які проводяться з використанням комп'ютерних технологій.

1.5. Психологи застосовують лише ті знання, якими вони володіють відповідно до своєї кваліфікації, повноважень і соціального статусу.

II. Компетентність

2.1. Психологи постійно поповнюють свої знання про нові наукові досягнення в галузі їхньої діяльності, беруться за розв'язання тільки тих завдань, які належать до сфери їх компетенції. У разі неможливості завдання психологи передають його іншому досвідченому фахівцеві або допомагають людині, яка звернулася за підтримкою, налагодити контакт з професіоналами, що можуть надати адекватну допомогу.

2.2. Психологи не застосовують методів і процедур, неaproбованих центральними органами Товариства психологів України. У тих випадках, коли психологічні методики лише проходять випробування (з дозволу контрольних органів Товариства), психологи, проводячи експеримент з обмеженим контингентом досліджуваних, попереджають їх про застосування неперевіраних методів і технічних пристроїв або про свій недостатній рівень оволодіння ними.

2.3. Психолог публікує під своїм ім'ям лише ту працю, яка повністю виконана ним самим або містить істотний власний внесок; недопустима публікація з метою особистої, матеріальної вигоди недостатньо підготовлених праць, невалідизованих методик, а психолог не може виконувати практичної роботи, не маючи належної кваліфікації та досвіду.

2.4. Психолог прагне до адекватних знань про свої індивідуальні якості та особливості і визначення меж власних професійних можливостей. Особистісні психологічні проблеми (які негативно впливають на якість виконання роботи) можуть бути показником професійної непридатності і мають якомога швидше коригуватися та розв'язуватися психологом.

III. Захист інтересів клієнта

3.1. Психологи суворо дотримуються принципу добровільної участі клієнта в обстеженнях. Під час роботи з дітьми, пацієнтами з тяжкими психічними розладами (тобто в крайніх випадках) допускаються відхилення від принципу добровільності, але в межах законодавчих норм; обов'язком психолога є намагання налагодити з клієнтом співробітництво. Психологи утримуються від непотрібних лікувань клієнта.

3.2. Психологи, вступаючи в контакт з особами, для яких вони є обов'язково-примусовими (наприклад, у разі проведення психологічної експертизи), не мають права змушувати клієнта повідомляти відомості поза його волею, не можуть вживати примусових заходів для одержання даних, крім випадків, коли така інформація сприятиме безпеці оточуючих або самого клієнта.

3.3 Психологи не беруть участі в діях, спрямованих проти свободи особи. Вони не мають права змушувати клієнта розповідати

про свою життєву філософію, політичні, релігійні чи етичні переконання, не повинні вимагати відмовитися від них.

3.4. Психологи беруть на себе професійну відповідальність за кваліфіковане обстеження, консультування, лікування. Вони домовляються про терміни завершення своєї діяльності або доцільність направлення клієнта до іншого компетентного спеціаліста. Відповідальність з психолога знімається, якщо він упевнився, що інший спеціаліст узяв відповідальність за клієнта на себе.

3.5. Психологи не мають матеріальних або особистих привілеїв, не можуть використовувати свої знання і становище, довірливе ставлення і залежність клієнта у власних корисливих інтересах. У тих випадках, коли послуги є платними, про фінансові умови домовляються заздалегідь; не встановлюється додаткова оплата за консультації і не береться плата з тих, кого психолог навчає або збирається екзамінувати. Якщо клієнт може отримати психологічну допомогу безкоштовно або меншим коштом в іншого фахівця, то психолог інформує про це клієнта.

3.6. Психолог уникає встановлення неофіційних взаємин з клієнтом, якщо це може стати на перешкоді проведення діагностичної, консультаційної і корекційної роботи з ним. Між психологом і клієнтом не повинно бути статевої близькості у період, коли психолог несе відповідальність за нього.

3.7. Психолог має право вирішувати, на якому етапі консультування можна дати об'єктивний професійний висновок, а у випадках, коли він не може діяти в інтересах клієнта, роз'яснює йому і батькам реальний стан справ.

3.8. Висновок за результатами проведеного обстеження чи лікування робить сам психолог, він не може перекладати це на інших. Психолог повинен чітко і однозначно формулювати висновок, так, щоб його можна було правильно зрозуміти і використати отримані дані на користь клієнта.

3.9. Психолог не робить висновків і не дає порад, не маючи достовірних знань про клієнта або ситуацію, в якій він перебуває. У звіті (висновку) психолога має міститися необхідна і водночас достатня, що відзначається цілковитою надійністю результатів, інформація для розв'язання поставленого завдання, вказуватися межі здійснюваних досліджень, характер виявлених симптомів - постійний чи тимчасовий.

3.10. Психолог у доступній формі повідомляє обстежуваному про поставлений діагноз та методи і засоби допомоги. При цьому він запов'язаний обачливо і обережно висловлюватися щодо виявлених патологій у психічному стані клієнта. Психолог обов'язково попереджає про те, хто і для чого може використати ці дані, він не може приховувати від людини, які офіційні рішення можуть бути винесені на підставі висновку. Психолог уповноважений особисто запобігати некоректному і неетичному використанню результатів досліджень та повинен виконувати цей обов'язок незалежно від посадової субординації.

IV. Конфіденційність

4.1. Психолог запов'язаний дотримуватися конфіденційності у всьому, що стосується взаємин з клієнтом, його особистого життя і життєвих обставин. Виняток становлять випадки, коли виявлені симптоми є небезпечними для клієнта та інших людей і психолог запов'язаний поінформувати тих, хто може надати кваліфіковану допомогу.

Конфіденційності можна не дотримуватися, якщо клієнт просить або погоджується, аби в його інтересах інформація була передана іншій особі.

4.2. Психолог не збирає додаткових відомостей про обстежуваного без його згоди і задовольняється лише тією інформацією, яка потрібна для виконання професійного завдання. Запис на магнітну стрічку і відеоплівку, фотографування і занесення інформації про клієнта до комп'ютерних банків даних здійснюється лише за згодою учасників.

4.3. Психолог запов'язаний зберігати професійну таємницю, не поширювати відомостей, отриманих у процесі діагностичної і корекційної роботи, дотримуватися анонімності імені клієнта (наприклад, під час навчання, в публікаціях). Для демонстрації і прослуховування будь-яких матеріалів потрібний письмовий дозвіл людини, за чією згодою вони були записані, на вимогу клієнта матеріали негайно знищуються.

4.4. Документація роботи психологів повинна вмещувати лише професійно необхідні матеріали. До цих матеріалів, пов'язаних з конфіденційним змістом діяльності психологів, має виключатися

доступ сторонніх осіб. У тих же випадках, коли психологи звертаються за допомогою до інших фахівців, потрібно спеціально ознайомити їх з питаннями, що стосуються умов і терміну зберігання таких матеріалів, а також обмежень у використанні інформації про клієнта і попередити про міру відповідальності за недотримання конфіденційності.

4.5. Якщо психолог не в змозі надалі виконувати свої функції, він з'ясує, чи потрібно зберігати матеріали (також і інформацію, занесену до комп'ютера). В разі потреби психолог повинен передати виконання покладених на нього функцій іншому фахівцеві.

4.6. Психолог інформує клієнтів про правила дотримання конфіденційності. Смерть або зникнення обстежуваного не звільняє психолога від необхідності зберігати професійну таємницю.

4.7. Психолог не передає методичних матеріалів особам, які не уповноважені здійснювати психологічну діяльність, не розкриває суті і призначення конкретної методики (за винятком доступних роз'яснень правоохоронним і судовим органам).

V. Етичні правила психологічних досліджень

5.1. Планування психологічних досліджень передбачає дотримання таких умов: визначення об'єкта дослідження, чітке й однозначне формулювання його мети і завдань, встановлення контингенту обстежуваних, прогнозування можливостей використання отриманих результатів (наприклад, оцінювання перспективи професійної успішності, формування спільного колективу, психологічного втручання тощо). Психолог самостійно вибирає методи роботи, керуючись при цьому вимогами максимальної ефективності та наукової обгрунтованості.

5.2. Психолог забезпечує цілковиту надійність результатів, відповідає за рішення, які приймають офіційні особи на основі його висновків та рекомендацій, запобігає можливим помилкам в діяльності непрофесіоналів, котрі допомагають у роботі, але не ознайомлені з вимогами, що стосуються обмежень у використанні інформації про досліджуваних. Психолог несе відповідальність за правильне і доступне роз'яснення непрофесіоналам суті застосовуваних психологічних методів, а також за можливі антигуманні наслідки. Щодо психолога використовується принцип, аналогічний принципу

презумпції невинності у судочинстві. Вина психолога в порушенні Етичного кодексу повинна бути доведена Комісією з етики Товариства психологів України.

5.3. Психолог зводить до мінімуму ризик ненавмисного негативного впливу на тих, хто бере участь в експерименті. Коли очікується, що дослідження або лікування може викликати у клієнта психогенну реакцію, психолог повинен отримати дозвіл на проведення роботи з ним Комісії з етики. Якщо умови експерименту потребують необізнаності досліджуваних з його суттю і результатами, психолог має пересвідчитися в тому, що це не завдасть шкоди жодному з учасників досліджу. Такі відомості можуть бути розкриті після завершення експериментальної програми.

5.4. Психолог заздалегідь інформує клієнтів про право відмовитися від участі в дослідженні. Коли ж попри це, вони дають згоду взяти участь у експерименті, психолог має переконатися в тому, що таке рішення прийняте незалежно від нього або інших осіб (наприклад, батьків, опікунів, піклувальників, які наполягають проїти обстеження).

VI. Кваліфікована пропаганда психології

6.1. Психологи інформують науковців, вчителів, лікарів, широку громадськість про свою галузь діяльності на основі об'єктивних, точних даних таким чином, щоб не дискредитувати професію психолога і психологію як науково-практичний комплекс.

6.2. Психолог не виступає з публічними заявами для реклами або самореклами. Вміщуючи у засобах масової інформації оголошення про надання психологічних послуг населенню, повідомляє лише своє ім'я, адресу, номер телефону, професійну кваліфікацію, науковий ступінь, галузь психології, години прийому. В рекламному проспекті не може йтися про суми гонорару, не даються гарантії, не перелічуються здобутки і успішні випадки лікування, консультування, експертизи. Оголошення мають містити інформацію про мету курсів, а не обіцянки стосовно досягнення специфічних результатів. Психолог повинен брати професійну участь у навчальних програмах для населення, однак він має право робити це лише за умови, якщо вони виключають сумнівні методи і неефективні процедури.

6.3. Поради психолога у засобах масової інформації мають подаватися в узагальненій формі, без посилань на конкретні факти і ситуації, щоб не допустити розголошення конфіденційної інформації. Усні виступи, друковані матеріали, аудіовізуальна та інші публікації, в яких наводяться з ілюстративною метою клінічні випадки, повинні виключати ідентифікування особи, групи чи організації. Методики публікуються лише у формі, яка дає змогу зберегти їх валідність та надійність.

VII. Професійна кооперація

7.1. Психолог, ведучи професійну дискусію, не повинен дискредитувати колег або представників інших професій, які використовують ті самі або інші наукові методи, він має виявляти повагу до наукових шкіл і напрямів. Психолог цінує професійну компетентність, високу культуру та еридуцію, відповідальне ставлення до справи колег та представників інших професій. Якщо ж психолог виявить ненауковість чи неетичність у професійній діяльності колеги, він повинен сприяти виправленню ситуації. У разі неуспіху цих зусиль психолог може виступити з об'єктивною, аргументованою критикою роботи колеги у психологічному співтоваристві. У тих же випадках, коли критика на адресу члена Товариства виявляється суб'єктивною, упередженою, він має право звернутися до Комісії з етики, висновок якої може використати для спростування несправедливих оцінок чи критики.

7.2. Психолог не може застосовувати маніпулятивні методи для здобуття прихильності і привернення на свій бік клієнтури, не повинен намагатися стати монополістом у своїй галузі. Про досягнуті результати в теоретичній і практичній психології він зобов'язаний інформувати психологічну громадськість, ділитися набутим під час своєї професійної діяльності досвідом.

7.3. Розв'язуючи конкретні завдання обстеження, консультування і лікування людей, психолог вирішує, чи може він використати знання, технічні й адміністративні можливості інших фахівців на благо клієнта та за згодою клієнта вступити в контакт з ними, зокрема особами, які лікують або лікували його раніше. Психолог бере відповідальність за клієнта, лише переконавшись, що той не має клієнтурних стосунків з іншими психологами.

7.4. Психолог забезпечує персонал адекватною інформацією про клієнтів, які користуються його послугами, передає у розпорядження колег тільки надійні й валідизовані психологічні методи, технічний інструментарій і відкриття. Всі професійні взаємовідносини будуються на основі Закону про авторські права.

7.5. У вирішенні спірних питань психолог керується положеннями даного Етичного кодексу. Арбітром може бути Комісія з етики Товариства психологів України.

7.6. За порушення чинного законодавства, Статуту Товариства психологів та Етичного кодексу на психолога можуть бути накладені Комісією з етики такі стягнення:

- попередження;
- догана;
- виключення з членів Товариства.

У разі виявлення порушень психологами, які не є членами Товариства, Комісія звертається до інших громадських організацій чи державних установ з тим, щоб вони вжили необхідних заходів до винного.

7.7. Рішення Комісії з етики може бути скасоване Президією або з'їздом Товариства психологів.

Положення про кабінет практичного психолога в закладах освіти

I. Загальні вимоги до оформлення кабінету психологічної служби

Для роботи шкільного психолога необхідний кабінет, розташований в доступному для відвідувачів місці. На входних дверях необхідно встановити табличку «Психолог» і вказати часи прийому з особистих питань. Часи прийому необхідно узгодити з розкладом занять та позашкільних заходів, затвердити у директора школи.

Під кабінет психолога бажано відвести світлу комнату площею не менше 12 метрів з необхідними меблями: стіл письмовий та журнальний, 1-2 стільці, 2-3 крісла, стінка для зберігання книг, методичних та допоміжних матеріалів, бланків, методик, архіву. В кабінеті необхідно мати: сейф, магнітофон, друкарську машинку, калькулятор, секундомір, по можливості комп'ютер, відеокамеру.

Приміщення бажано декорувати кімнатними рослинами, акваріумом та іншими предметами, що створюють затишок, спокійну, приємну атмосферу для спілкування.

Доцільно мати поруч приміщення близько 30 м для проведення групових занять - ігор, соціально-психологічного тренінгу, відео-тренінгу, корекційних занять. В приміщенні для групових занять бажано мати гімнастичні палиці, іграшки, матеріали для творчих занять (папір, клей, пластилін тощо), підлогу застелити килимом.

Психолог повинен мати в своєму розпорядженні достатню кількість предметів канцелярського призначення: папір, олівці, фломастери, скріпки, ластика, фарби, пензлики, пластилін.

II. Загальні вимоги до організації робочого місця психолога

Всі матеріали і документи, з якими працює психолог, доцільно поділити на три категорії з метою систематизування всіх напрямків та форм роботи, ефективнішої її організації.

Документи практичного психолога закладів освіти можуть бути поділені на категорії:

1. Обліково-реєстраційні документи:

- паспорт кабінету (облік матеріальних цінностей психологічного кабінету);
- журнал реєстрації виконаних робіт;
- картотека психологічної літератури, методичних матеріалів, тестотека застосованих методик.

2. Довідково-інформаційні документи:

- керівні, нормативні, методичні матеріали Міністерства освіти і науки України, міських та районних управлінських служб (Положення про психологічну службу, Етичний кодекс психолога, Декларація прав дитини, функціональні обов'язки психолога тощо);
- план роботи на рік, місяць, щотижневий;
- календарний план та розклад уроків (факультативів), тренінгів, корекційних та розвивальних занять на півріччя;
- програми психологічної роботи, погоджені з Центром практичної психології та соціології імені Б.Грінченка;
- література з питань психології, в тому числі періодичні видання;
- режим роботи психолога, затверджений керівником освітнього закладу;

- журнал попереднього запису на індивідуальні та групові консультації;
- тематика виступів, доповідей на педрадах, нарадах;
- матеріали звітів про виконану роботу;
- навчально-тематичні плани роботи з батьками, вчителями, учнями;
- тексти доповідей, матеріали науково-практичних конференцій, нарад.

3. Документи для службового використання:

- журнал реєстрації індивідуальних консультацій;
- індивідуальні картки психолого-педагогічного обстеження дітей;
- протоколи діагностичної, корекційної та тренінгової роботи;
- матеріали психолого-педагогічних консиліумів і медико-психолого-педагогічних комісій;
- тексти тестів, опитувальників, анкет, бланки методик, матеріали тестових обстежень;
- наочно-демонстраційний та роздатковий матеріал (плакати, слайди, ігри, таблиці тощо).

Доступ до документів категорії 1, 3 регулюється психологом, а до документів категорії 2 - забезпечений всім бажаним. Додатково психологу рекомендовано мати:

- список телефонів всіх членів педколективу;
- список спеціалізованих центрів і консультацій медико-психологічного профілю, в тому числі телефону довіри;
- телефон районної соціальної служби по роботі з молоддю;
- телефон центру практичної психології та соціології імені Б. Грінченка.

Документація практичного психолога

Фундаментом роботи шкільного психолога є «Положення про психологічну службу системи освіти України», зареєстроване в Міністерстві юстиції України 30.12.99 за № 922/4215 та затверджене наказом Міністерством освіти України від 03.05.99 № 127.

І перше, від чого відштовхується шкільний психолог, це упорядковані нормативи часу на основні види роботи практичного психолога, розроблені Національним центром продуктивності

Міністерства праці України та затверджене наказом Міністерства освіти України від 07.12.95р. №339.

Другим важливим документом є «Графік роботи практичного психолога», який погоджується з методистом медичного кабінету районного (міського) відділу освіти, що відповідає за психологічну службу. Графік затверджується керівником навчального закладу освіти, до штату якого включена ставка практичного психолога.

Графік роботи шкільного психолога подається в розкладі робочих годин педагогічного колективу з нумерацією кабінету, що розміщується в загальнодоступному місці, з конкретизацією годин, призначених для робіт з учнями, консультацій для вчителів та батьків.

Наступним і найважливішим документом є річний план психолога, який складається з конкретних психологічних проблем закладу та загальношкільних заходів, затверджується керівником навчального закладу освіти та погоджується з директором районного (міського) центру практичної психології.

Робота шкільного психолога стає ефективнішою, якщо під час складання щомісячного плану враховуються психологічні запити, які надійшли до психолога, та кризові ситуації, що з'являються в житті, а також заходи, які проводяться на рівні району.

Нормативи часу на види робіт, що виконуються практичним психологом, проставляються за наказом Міністерства освіти України від 07.12.1996 р. № 339 із розрахунку 8-годинного робочого дня.

Один примірник щомісяця подається в районний (міський) центр практичної психології або методисту.

Другою ланкою у веденні документації є грамотний аналіз проведеної роботи, який забезпечить її системність та наступність.

Для цього практичний психолог повинен мати:

- «Журнал щоденного обліку роботи»;
- «Журнали протоколів індивідуальних консультацій дітей, батьків, учителів» (окремі).

Конфіденційна інформація про клієнта надається лише з дозволу директора районного (міського) центру практичної психології або методиста (лист Міністерства освіти та науки України № 20, 2000 р.).

- індивідуальну картку психічного розвитку дитини;

- індивідуальну картку психологічного діагностування;
- журнал проведення корекційно-відновлюваної розвивальної роботи практичним психологом.

На запит адміністрації навчального закладу здійснюється психологічний аналіз уроку, який фіксується у «Журналі психологічного аналізу уроків».

Практичний психолог повинен мати плани корекційно-розвивальних програм та навчальних курсів (факультативів) із психології, теми та конспекти виступів на:

- педагогічних радах;
- педагогічних консилиумах;
- семінарах-практикумах;
- батьківських зборах;
- лекторіях для батьків.

Завершує аналіз проведеної роботи статистичний звіт, який дає змогу оцінити роботу практичного психолога та допомагає спланувати роботу на наступний рік.

НОРМАТИВИ ЧАСУ НА ОСНОВНІ ВИДИ РОБОТИ ПРАКТИЧНОГО ПСИХОЛОГА

№	Найменування видів робіт	Одиниця виміру обсягу роботи	Нормативи часу (год)
/	2	3	4
<i>Організаційно-методична робота</i>			
1	Складання плану роботи на місяць; на рік	План План План	2,5 6,0
2	Складання звіту про виконану роботу: за місяць (семестр) за півріччя (рік)	Звіт Звіт Звіт	4,0 8,0
3	Підготовка до проведення тренінгів, ділових ігор тощо з учнями, батьками, педпрацівниками	Один захід	7,0
4	Підготовка до педагогічних консилиумів	Один захід	5,0
5	Підготовка до виступів на батьківських зборах, педагогічних нарадах, семінарах для педагогів	Один захід	3,0

Продовження таблиці

1	2	3	4
6	Підготовка до проведення виховних годин з учнями (дітьми), навчальних занять (курси за вибором, факультативи, гуртки)	Один захід	3,0
7	Робота в бібліотеці, самопідготовка	Місяць	8,0
8	Консультації в навчально-методичних та наукових центрах (зкладах)	Один захід	5,0
9	Участь у навчально-методичних семінарах (нарадах) психологів (соціальних педагогів)	Місяць	8,0
<i>Психодіагностична робота</i>			
10	Індивідуальна психодіагностика (обстеження, обробка результатів, оформлення висновків і рекомендації)	Один учень (дитина), педпрацівник, батько	6,0
11	Групова психодіагностика, соціально-психологічне дослідження (обстеження, обробка результатів, оформлення висновків і рекомендацій)	Один клас (група дітей), група педпрацівників, батьків	16,5
<i>Консультаційна робота</i>			
12	Індивідуальне консультування: а) учнів (дітей), зокрема: дошкільного віку; початкових класів; середніх класів; старших класів б) педпрацівників; в) батьків;	Одна бесіда Одна бесіда Одна бесіда Одна бесіда Одна бесіда Одна бесіда Одна бесіда	1,0 1,0 1,5 2,0 1,5 2,0
13	Профконсультації з учнями (зокрема, бесіди з батьками, педагогами) без проведення психодіагностичної роботи, також: середніх класів; старших класів	Один учень Один учень Один учень	3,0 5,0
<i>Корекційно-відновлювальна та розвивальна робота</i>			
14	Корекційно-відновлювальна та розвивальна робота з учнями (дітьми), зокрема: а) індивідуальна; б) груповою	Один учень (дитина) Один клас (група)	30,0 40,0

Продовження таблиці

1	2	і	4
15	Проведення ділових ігор, тренінгів для педагогів, батьків	Одна група	40,0
Психологічна просвіта			
16	Виступи перед учнями (дітьми), педагогами, батьками, в установах та організаціях тощо	Один виступ	Фактично використаний час
Навчальна діяльність			
17	Викладання навчального матеріалу за програмами курсів за вибором, факультативів, гуртків	Одне заняття	1,0
Зв'язки з громадськістю			
18	Відвідування учнів (дітей) вдома, бесіди з батьками	Один захід	2,0
19	Відвідування батьків за місцем роботи	Один захід	3,0
20	Вирішення питань з місцевими органами виконавчої влади та громадського самоврядування	Один захід	2,5

Затверджено

Директор _____
(назва навчального закладу)

(підпис) (прізвище, ш 'я, по-батькові)
ГРАФІК-РОБОТИ

практичного психолога _____
(назва навчального закладу)

(прізвище, ім'я, по-батькові)

Дні тижня	Інтервали робочого часу	
	з ____ год	по ____ год
Понеділок		
Вівторок		
Середа		
Четвер		
П'ятниця		

ГРА ФІК РОБОТИ ПРАКТИЧНОГО ПСИХОЛОГА

(назва навчального закладу)

(прізвище, ім'я, по-батькові)

Дні тижня	Інтервали робочого часу	Види роботи
Понеділок	з ____ год по ____ год	Робота з учнями Консультації вчителів Консультації батьків
Вівторок	з ____ год по ____ год	Робота з учнями Консультації вчителів Консультації батьків
Середа	з ____ год по ____ год	Робота з учнями Консультації вчителів Консультації батьків
Четвер	з ____ год по ____ год	Робота з учнями Консультації вчителів Консультації батьків
П'ятниця	з ____ год по ____ год	Робота з учнями Консультації вчителів Консультації батьків

ПЛАН РОБОТИ ПРАКТИЧНОГО ПСИХОЛОГА

(назва навчального закладу)

(прізвище, ім'я, по батькові)
на 200 ____ - 200 ____ навчальний рік

№ з/п	Зміст роботи з учнями (дітьми), педагогами, батьками, адміністрацією навчального закладу	Строк проведення	Де і з ким проводиться
1	Психодіагностична робота		
2	Консультаційна робота		
3	Корекційно-відновлювальна та розвивальна робота		
4	Психологічна просвіта		
5	Навчальна діяльність		
6	Організаційно-методична робота		
7	Зв'язки з громадськістю		

ПЛАН РОБОТИ ПРАКТИЧНОГО ПСИХОЛОГА

(прізвище, ім'я, по батькові)
за _____ місяць 200__ року

Лв з/п	Зміст роботи з учнями (дітьми), педпрацівниками, батьками, адміністрацією навчального закладу	Строк проведення	Де і з ким проводиться	Норми часу
	Психодіагностична робота			
	Консультаційна робота			
	Корекційно-відновлювальна та розвивальна робота			
	Психологічна просвіта			
	Навчальна діяльність			
	Організаційно-методична робота			
	Зв'язки з громадськістю			

ЖУРНАЛ ЩОДЕННОГО ОБЛІКУ РОБОТИ ПРАКТИЧНОГО ПСИХОЛОГА

(назва навчального закладу)

Дата	Кількість годин	Вид роботи	Короткий зміст роботи	З ким проводилась	Кількість осіб

ПРОТОКОЛИ ІНДИВІДУАЛЬНИХ КОНСУЛЬТАЦІЙ ПРАКТИЧНОГО ПСИХОЛОГА

(назва навчального закладу)

№ з/п	Дата проведення	Проблема звернення	Короткий запис змісту консультації

ІНДИВІДУАЛЬНІ КАРТКИ ПСИХОЛОГО-ПЕДАГОГІЧНОГО ДІАГНОСТУВАННЯ

Учнів _____ класу
(дітей) _____ групи

(назва навчального закладу)

Соціально-демографічний паспорт учня (дитини) та його (її) сілі "і

№ з/п	Дата проведення	Назва методики	Короткий результат. Висновки та рекомендації

ЖУРНАЛ ПРОВЕДЕННЯ КОРЕКЦІЙНО-ВІДНОВЛЮВАЛЬНОЇ ТА РОЗВИВАЛЬНОЇ РОБОТИ ПРАКТИЧНИМ ПСИХОЛОГОМ

(назва навчального закладу)

№ з/п	Прізвище, ім'я учня (дитини)	Форма роботи		Тематика роботи	Методи роботи	Дата проведення. Облік відвідування				
		інд.	груп.							

ЖУРНАЛ ПСИХОЛОГІЧНОГО АНАЛІЗУ УРОКІВ (ЗАНЯТЬ) ПРАКТИЧНИМ ПСИХОЛОГОМ

(назва навчального закладу)

Дата спостереження: Клас (група) «___» _____ 200__ р.

Учитель (вихователь)

(прізвище, ім'я, по батькові)

Хід уроку (заняття) чи навчально-виховного заходу

Аналіз спостережень. Висновки та рекомендації

1. Навчальна діяльність та емоційний стан учнів (дітей)
2. Структура та динаміка уроку (заняття, заходу)
3. Аналіз діяльності вчителя (вихователя)

СТАТИСТИЧНИЙ ЗВІТ ПРО РОБОТУ ПРАКТИЧНОГО ПСИХОЛОГА*(назва навчального закладу)**(прізвище, ім'я, по батькові)**за семестр 200__ - 200__ навчального року*

№	Основні види роботи	Кількість осіб	Кількість класів (груп)
1	Індивідуальна психодіагностика: а) учнів (дітей) усього: зокрема - дошкільного віку; початкових класів; середніх класів; старших класів; б) педпрацівників; в) батьків		
2	Групові психодіагностика, соціально-психологічні дослідження серед: а) учнів (дітей) усього: зокрема - дошкільного віку; початкових класів; середніх класів; старших класів; б) педпрацівників; в) батьків		
3	Індивідуальне консультування: а) учнів (дітей) усього: зокрема - дошкільного віку; початкових класів; середніх класів; старших класів; б) педпрацівників; в) батьків		
4	Корекційно-відновлювальна та розвивальна робота з учнями (дітьми): а) індивідуальна (усього): зокрема - дошкільного віку; початкових класів; середніх класів; старших класів;		

Продовження таблиці

4	б) групова (усього): у т. ч. - дошкільного віку; початкових класів; середніх класів; старших класів		
5	Проведення ділових ігор, тренінгів для: а) педпрацівників; б) батьків		
6	Психологічна просвіта, виступи перед: а) учнями (дітьми); б) педпрацівниками; в) батьками		
7	Навчальна діяльність (кількість годин): курси за вибором; факультативні заняття; гурткова робота		
8	Зв'язки з громадськістю, відвідування (кількість заходів): учнів (дітей) удома; батьків за місцем роботи; органів виконавчої влади та громадського самоврядування		

Практична частина заняття**Методика діагностики рівня емпатичних здібностей В.В. Бойка**

Інструкція: На приведені нижче запитання пропонується відповісти „так” чи „ні”.

1. У мене є звичка уважно вивчати обличчя й поведження людей, щоб зрозуміти їхній характер та схильності.

2. Якщо оточуючі проявляють ознаки нервозності, я звичайно залишаюся спокійним.

3. Я більше вірю доказам свого розуму, ніж інтуїції.

4. Я вважаю цілком доречним для себе цікавитися домашніми проблемами товаришів по службі.

5. Я можу легко ввійти в довіру до людини, якщо буде потрібно.

6. Звичайно я з першої ж зустрічі вгадую «рідну душу» у новій людині.

7. Я із цікавості завожу розмову про життя, роботу, політику з випадковими попутниками в поїзді, літаку,
8. Я засмучуюся, якщо оточуючі чимось пригнічені.
9. Моя інтуїція - більш надійний засіб розуміння оточуючих, ніж знання або досвід.
10. Проявляти цікавість до внутрішнього світу іншої особистості - безтактно.
11. Часто своїми словами я кривджу близьких мені людей, не заважаючи того.
12. Я легко можу представити себе якою-небудь твариною, відчуті її звички й стан.
13. Я рідко міркую про причини вчинків людей, які мають до мене безпосереднє відношення.
14. Я рідко приймаю близько до серця проблеми своїх друзів.
15. Звичайно за кілька днів я відчуваю - щось повинне трапитися із близькою мені людиною, і очікування виправдуються.
16. У спілкуванні з діловими партнерами звичайно намагаюся уникати розмов про особисте.
17. Іноді близькі дорікають мені в черствості, неуважності до них.
18. Мені легко вдається копіювати інтонацію, міміку людей, наслідуючи їх.
19. Мій зацікавлений погляд часто бентежить нових партнерів.
20. Чужий сміх звичайно заражає мене.
21. Часто, діючи навмання, я проте знаходжу правильний підхід до людини.
22. Плакати від щастя нерозумно.
23. Я здатний повністю злитися з коханою людиною, як би розчинившись у ній.
24. Мені рідко зустрічалися люди, яких я розумів би без зайвих слів.
25. Я мимоволі або із цікавості часто підслуховую розмови сторонніх людей.
26. Я можу залишатися спокійним, навіть якщо всі навколо мене хвилюються.
27. Мені простіше підсвідомо відчути сутність людини, ніж зрозуміти її, "розклавши по полицках".

28. Я спокійно ставлюся до дрібних неприємностей, які трапляються в кого-небудь із членів родини.
  29. Мені було б важко задушевно, довірливо розмовляти з настороженою, замкнутою людиною.
  30. У мене творча натура - поетична, художня, артистична.
  31. Я без особливої цікавості вислуховую сповіді нових знайомих.
  32. Я сумую, якщо бачу людину, що плаче.
  33. Моє мислення відрізняється конкретністю, строгістю, послідовністю, ніж інтуїцією.
  34. Коли друзі починають говорити про свої неприємності, я волію перевести розмову на іншу тему.
  35. Якщо я бачу, що в когось із близьких погано на душі, то звичайно втримуюся від розпитів.
  36. Мені важко зрозуміти, чому дрібниці можуть так сильно засмучувати людей.
- Обробка даних.** Підраховується число правильних відповідей (відповідних «ключу») по кожній шкалі, а потім визначається сумарна оцінка:
1. Раціональний канал емпатії: +1, +7, -13, +19, +25, -31;
  2. Емоційний канал емпатії: -2, +8, -14, +20, -26, +32;
  3. Інтуїтивний канал емпатії: -3, +9, +15, +21, +27, -33;
  4. Установки, що сприяють емпатії: +4, -10, -16, -22, -28, -34;
  5. Проникаюча здатність в емпатії: +5, -11, -17, -23, -29, -35;
  6. Ідентифікація в емпатії: +6, +12, +18, -24, +30, -36.

Інтерпретація результатів. Аналізуються показники окремих шкал і загальна сумарна оцінка рівня емпатії. Оцінки на кожній шкалі можуть варіюватися від 0 до 6 балів і вказують на значимість конкретного параметра в структурі емпатії.

Раціональний канал емпатії характеризує спрямованість уваги, прийняття й мислення на сутність будь-якої іншої людини - на її тан, проблеми, поводження. Це спонтанний інтерес до іншого, що шдкриває шлюзи емоційного й інтуїтивного відбиття партнера. У раціональному компоненті емпатії не слід шукати логіку або мотивацію інтересу до іншого. Партнер повертає увагу своєю буттешттю, що дозволяє об'єктивно виявляти його сутність.

Емоційний канал емпатії. Фіксується здатність входити в емоційний резонанс із оточуючими - співпереживати, бути спільником. Емоційна чуйність у цьому випадку стає засобом "входження" в енергетичне поле партнера. Зрозуміти його внутрішній мир, прогнозувати поведінку й ефективно впливати можливо тільки в тому випадку, якщо відбулося енергетичне підстроювання до партнера. Співучасть і співпереживання виконують роль сполучної ланки, провідника між партнерами.

Інтуїтивний канал емпатії. Бальна оцінка свідчить про здатності респондента бачити поведінку партнерів, діяти в умовах дефіциту вихідної інформації про них, опираючись на досвід, що зберігається в підсвідомості. На рівні інтуїції замикаються й загальнюються різні відомості про партнерів. Інтуїція менш залежить від оцінних стереотипів, ніж осмислене сприйняття партнерів.

Установки, що сприяють або перешкоджають емпатії, полегшують або ускладнюють дію всіх емпатичних каналів. Ефективність емпатії, імовірно, знижується, якщо людина намагається уникати особистих контактів, вважає недоречним проявляти цікавість до іншої особистості, переконавши себе спокійно ставитися до переживань і проблем оточуючих. Подібні умонастрої різко обмежують діапазон емоційної чуйності й емпатичного сприйняття. Навпроти, різні канали емпатії діють активніше й надійніше, якщо немає перешкод з боку установок особистості.

Проникаюча здатність в емпатії розцінюється як важлива комунікативна властивість людини, що дозволяє створювати атмосферу відкритості, довірливості, задушевності. Кожний з нас своїм поведінням і відношенням до партнерів сприяє інформаційно-енергетичному обміну або перешкоджає йому. Розслаблення партнера сприяє емпатії, а атмосфера напруженості, неприродності, підозрливості перешкоджає розкриттю й емпатичному розумінню.

Ідентифікація - це одна неодмінна умова успішної емпатії. Це вміння зрозуміти іншого на основі співпереживань, постановки себе на місце партнера. В основі ідентифікації лежить легкість, рухливість і гнучкість емоцій, здатність до наслідування.

Шкальні оцінки виконують допоміжну роль в інтерпретації основного показника - рівня емпатії. Сумарний показник теоретично може змінюватися в межах від 0 до 36 балів. За нашими

попередніми даними, можна вважати: 30 балів і вище - дуже високий рівень емпатії; 29-22 - середній; 21-15 - занижений; менш 14 балів - дуже низький.

Вправа "Мій етичний кодекс".

Сформулюйте свій етичний кодекс, користуючись таким правилом: в лівій колонці продовжіть декілька разів речення: "Я ніколи не зроблю іншій людині...", а в правій - те ж саме зробіть з реченням: "Я завжди зроблю для іншої людини..."

«Я ніколи не зроблю іншій людині...»	«Я завжди зроблю для іншої людини...»

Продовжуйте виконання завдання - в лівій колонці продовжіть речення: "Я ніколи не зроблю собі...", а в правій - "Я завжди зроблю для себе..."

"Я ніколи не зроблю собі..."	"Я завжди зроблю для себе..."

Порівняйте ці відповіді, або запропонуйте оцінити їх групі.

Вправа "Життєве кредо".

Сформулюйте своє життєве кредо. Проаналізуйте його зміст.

4. Вправа, спрямована на визначення свого ставлення до життєвих кредо різних людей:

- «Життя - це постійний обман»;
- «Життя - сумне та однотонне»;
- «Мене у цьому житті нічого не хвилює»;
- «Мені кожний день, як подарунок».

5. Вправа, спрямована на аналіз висловлювань клієнтів психолога, визначення змісту норм практичної етики, якими вони володіють:

- «Всі люди різні»;
- «Діти завжди повторюють долю батьків»;
- «У кожної людини є щось своє»;
- «Будь-яка людина, в тому числі і дитина, має право на таємницю»;
- «Дайте підлітку зрозуміти, що для юнака (дівчини) його віку вже природньо не тільки закохуватися, але й шукати фізичної близькості»;
- «Краще за все, коли людина сама собі наказує».

Література до практичної частини

Основна: (1 (С. 20));

Додаткова (70).

Питання, що виносяться на самостійне опрацювання

1. Положення про кабінет практичного психолога в закладах освіти.
2. Головні етичні принципи роботи індивідуального консультанта.
3. Основні етичні принципи роботи групового консультанта.
4. Проблема взаємодії психолога з педагогом у ситуації спільної діяльності.

Теми доповідей і рефератів

1. Основні аспекти діяльності психологічної служби в різних галузях суспільного життя.
2. Вимоги до особистості сучасного практичного психолога.
3. Проблеми взаємодії психолога з представниками суміжних професій: юристом, лікарем, соціальним робітником.

Література до теми

Основна (1, 4, 7, 8);

Додаткова (55, 66).

Тестові завдання для контролю та самоконтролю

1. Вимога до особистості психолога, яка не є обов'язковою:
  - а) розвинений інтелект;
  - б) емпатія;

- в) розвинена пам'ять;
  - г) стресовитривалість.
2. Яке з нижче вказаних понять не є рівнем підготовки практичних психологів:
  - а) світоглядний;
  - б) практичний;
  - в) професійний;
  - г) особистісний.
3. Спрямованість свідомості та мислення особистості на діалог:
  - а) конфіденційність;
  - б) діалогічна інтенція;
  - в) діалогічне спілкування;
  - г) діалогічне мовчання.
4. Яку документацію психолог не повинен мати:
  - а) план роботи на рік;
  - б) тижневий графік роботи;
  - в) журнал обліку роботи;
  - г) щоденник самоконтролю.
5. Норматив витрат часу на підготовку до педагогічного консилиуму:
  - а) 2 години;
  - б) 1,5 годин;
  - в) 4 години;
  - г) 5 годин.
6. Норматив витрат часу на щоденне підсумкове оформлення документації:
  - а) 0,5 годин;
  - б) 1 година;
  - в) 40 хвилин;
  - г) 1,5 годин.
7. Загальна кількість етичних норм, правил поведінки Етичного кодексу психолога:
  - а) Ю;

- б) 12;
в) 7;
г) 9.
8. Яке з нижче наведених понять не є етичною нормою, правилом поведінки Етичного кодексу психолога:
а) відповідальність;
б) захист інтересів клієнта;
в) емпатія;
г) компетентність.
9. Кількість категорій документів психолога, виділених у Положенні про кабінет практичного психолога в закладах освіти:
а) 5;
б) 4;
в) 6;
г) 3.
10. Категорія документації практичного психолога, до якої забезпечений доступ всіх бажаючих:
а) обліково-реєстраційні документи;
б) довідково-інформаційні документи;
в) документи для службового використання;
г) всі вищезазначені категорії документів.

Тема 3. Модель діяльності психологічної служби в системі освіти

- Структура психологічної служби в системі освіти.
- Статус психолога в системі освіти.
- Орієнтовна модель діяльності психологічної служби в освітніх закладах.
- Зміст роботи шкільної психологічної служби.

Основні поняття: структура психологічної служби в системі освіти, статус психолога, складові моделі діяльності психологічної служби, психодіагностика шкільного колективу, психологічна культура вчителя, батьків та учнів, форми роботи психолога, консультативна бесіда, урок психології, консиліум, тренінг.

План семінарсько-практичного заняття

1. Орієнтовна модель діяльності психологічної служби в освітніх закладах.
2. Зміст роботи психологічної служби в школі.
3. Основні форми роботи практичного психолога в школі.
4. Проблема адаптації психолога-початківця.

Зміст роботи психологічної служби в школі

1. Початкова школа.
  - 1.1. Набір до першого класу.
    - 1.1.1. Діагностика шкільної зрілості (індивідуальні співбесіди з першокласниками та їх батьками).
    - 1.1.2. Вивчення контингенту першокласників та формування класів.
    - 1.1.3. Виступ перед батьками з рекомендаціями щодо шкільної адаптації дітей та вікових особливостей 6-7-річного віку.
    - 1.1.4. Рекомендації класоводам зі здійснення індивідуального підходу до дітей, які прийшли до школи.
  - 1.2. Заняття з психогімнастики (навички релаксації та саморегуляції, фіксування основних емоцій, навички поведінки в різних етичних ситуаціях).
2. Середня та старша школа.
  - 2.1. Вивчення адаптації п'ятикласників (кінець першої чверті).

2.2. Проведення факультативних занять:

2.2.1. „Психологія самопізнання та спілкування” (10 клас).

2.2.2. „Етика та психологія сімейного життя” (11 клас).

2.3. Проведення індивідуальних консультацій для учнів.

2.4. Проведення соціометричних досліджень на замовлення класних керівників.

3. Робота з батьками.

3.1. Проведення психологічного практикуму (10 занять по 2 години).

3.2. Виступи на зборах:

3.2.1. Проведення тесту батьківського ставлення.

3.2.2. „Вікові особливості дітей”.

3.2.3. „Спілкування з дитиною”.

3.3. Проведення індивідуальних консультацій для батьків.

4. Робота з педагогічним колективом.

4.1. Проведення психологічного практикуму (10 занять по 2 години), завданнями якого є розвиток навичок самопізнання, самокорекції, релаксації та ефективного спілкування.

4.2. Проведення дослідження з метою визначення стилю керівництва трудового колективу за проханням директора школи.

4.3. Лекції та виступи на педрадах за темами:

4.3.1. „Домінантні потреби розвитку дітей різних вікових категорій, можливі способи їх врахування та наслідки ігнорування”.

4.3.2. „Формування позитивної самооцінки у дитини”.

4.3.3. „Критерії оцінювання знань учнів на уроках різних предметних циклів”.

4.3.4. „Індивідуально-типологічні особливості нервової системи школярів”.

4.3.5. „Педагогічний такт і знання вікової психології як рушійної сили підвищення знань та розвитку особистості учнів”.

4.3.6. „Шлях досягнення гуманістичного стилю спілкування з дитиною”.

4.4. Проведення індивідуальних консультацій для вчителів.

План-конспект уроку з психології

Клас: 7.

Тема: «Хто така Мнемозіна?».

Мета: розвиток пам'яті учнів.

Завдання:

- ознайомити учнів з поняттям «пам'ять»;
- визначити види пам'яті учнів та їх можливості;
- окреслити шляхи розвитку пам'яті школярів.

Обладнання: методики визначення видів пам'яті, картки, портрети згадуваних науковців, митців.

Структура уроку:

1. Вступне слово психолога.
2. Повідомлення учнів.
3. Спілкування з учнями.
4. Виявлення видів пам'яті.
5. Дослідження механічної і логічної пам'яті методом запам'ятовування двох рядків слів.
6. Методи покращення пам'яті.
7. Розбір ситуації.
8. Підсумок уроку.

Хід уроку:

1. - Доброго дня! Як у вас справи? Налаштовані на роботу? Сьогодні кожний з вас дізнається ще більше про себе, продовжить подорож самопізнання та самовдосконалення.

Поговоримо сьогодні про пам'ять. Декілька років тому відомий математик і кібернетик фон Нейман (демонстрація портрету) зробив сенсаційне повідомлення. Виявляється кожний з нас може запам'ятати всю інформацію, що міститься у мільйонах томів найбільших бібліотек світу. Ось які у нас резерви пам'яті. А чи використовуємо ми їх повністю? Ще стародавні греки зрозуміли значення пам'яті для людини, не дарма їхня богиня пам'яті Мнемозіна є матір'ю 9 муз, котрі сприяли розвитку науки і мистецтва. Отже, пам'ять - це основа, на якій працює наш мозок. Хороша пам'ять - це швидко й багато запам'ятовувати, довго зберігати, точно і своєчасно відтворювати.

1. Повідомлення учнів про людей з унікальною пам'яттю, цікаві історії про пам'ять (в підготовці повідомлень допомагає психолог).

1-й учень: У романі Маркеса «Сто років самотності» розповідається про місто Макандо, жителі якого захворіли на безсоння.

Від безсоння виникає безпам'яття. Коли герой роману Ауреано помітив, що йому важко пригадати назви речей, що його оточують, він приклеїв до них ярлики. Але люди зрозуміли, що може настати такий день, коли впізнавши предмет за написом, вони не зможуть пригадати його призначення. Довелося писати докладні інструкції. Наприклад, корові на шию почепили: «Це корова. Її треба доїти кожного ранку, щоб одержати молоко, а молоко треба кип'ятити, щоб змішувати з кавою і пити каву з молоком».

2-й учень: Письменник Іраклій Андронніков згадує в одному з романів про чудову людину Соллертинського, який мав незвичайну пам'ять. Якщо перед ним відкривали книгу, яку він ніколи не бачив, - він, швидко перегорнувши сторінки, повертав книгу, кажучи: «Перевір». І яку б сторінку йому не називали, промовляв все напам'ять. А знав він аж 20 мов.

3-й учень: Радянський розвідник Белов, тільки один раз прочитавши секретний документ з великою кількістю цифр, потім повністю відтворював його за необхідністю. Белов знав, що від його пам'яті залежить життя тисяч в'язнів концтаборів.

(Учні діляться враженнями від почутого).

2. Спілкування з класом.

- Поясніть різницю між заучуванням та запам'ятовуванням.
- Чому вигідніше вчити «навічно», а не «на завтра» чи «до екзамену»?

- Легше запам'ятати матеріал, розбивши його на порції. Чому?

- Чи може людина жити без пам'яті?

3. Виявлення видів пам'яті учнів.

У психології розрізняють 4 види пам'яті: образна, моторна, словесно-логічна й емоційна (коротка їх характеристика). Спробуємо за допомогою нескладних експериментів виявити, яка пам'ять переважає у вас.

Психолог читає рядок з 10 слів: дирижабль, лампа, яблуко, олівець, гроза, качка, обруч, млин, папуга, листок. Після 10-секундної перерви учні записують всі слова, які запам'ятали і кілька хвилин відпочивають. Потім психолог дає кожному картку зі словами, які він повинен прочитати і записати по пам'яті: літак, бджола, метелик, ніж, поліно, свічка, тачка, журнал, малина, стовп. Після 10-секундної перерви учні записують слова, що запам'ятали.

Знову відпочинок, і знову психолог читає вголос один рядок слів, учні подумки повторюють кожне слово, після чого записують ті, які запам'ятали: пароплав, собака, парта, чоботи, сковорода, калач, чай, гриб, жарт, сіно.

Потім психолог роздає учням картки зі словами і читає їх вголос, учні повторюють кожне слово пошепки, потім записують на листку: вовк, бочка, ковзани, самовар, пилка, весло, загадка, прогулянка, книга, трактор.

Після цього психолог читає всі чотири рядки слів, а учні підраховують кількість утриманих у пам'яті з кожного рядка. Перший ряд слів було розраховано на образну пам'ять, другий - на зорову, третій - на моторну, четвертий - на комбінацію образної та моторної пам'яті.

4. Дослідження механічної і логічної пам'яті методом запам'ятовування двох рядків слів.

Психолог читає 10 пар слів з інтервалом 4-5 секунд. Після 10-секундної перерви читає лише слова з лівого рядка, а учні в цей час записують слова з правого рядка:

Баян - грати

Лампа - світло

Олівець - папір

Літак - крило

Солейко-співати

Газета - новини

Музика - настрій

Земля - врожай

Школа - знання

Потім проводиться перевірка, учні підраховують кількість правильних слів. Чим вона більше, тим більший об'єм логічної пам'яті.

Аналогічну роботу проводять і з іншими парами слів:

Стілець - стакан

Скрипка - вогнище

Цвях - відро

Дах — чайник

Лінійка - туфлі

Сокира — килим

Поїзд - лава

Книга - м'яч

Графік - годинник

Таким чином учні визначають об'єм своєї механічної пам'яті.

5. Методи покращення пам'яті.

Рекомендації щодо ефективного запам'ятовування:

1) Доцільно повторювати вивчене.

2) Доцільно запам'ятовувати надвечір і повторювати наступного ранку.

3) Все, що покращує здоров'я і самопочуття, підвищує і продуктивність пам'яті.

Вправи:

1. «Прожектор».

Уявіть, що у вас в голові прожектор. Цей прожектор - ваша увага. Тепер оберіть якусь точку і здійсніть змахи прожектору від точки до точки і назад. Тепер закрийте очі і здійсніть змахи прожектором подумки. Відкрийте... Закрийте.... Ця вправа чудово тренує увагу, таку необхідну для ефективного запам'ятовування.

2. «Уявне фото».

Освітлюйте прожектором уваги будь-який предмет - монету, коробку, олівець - впродовж 5 хвилин. Можна моргати, але погляд має залишатися в межах предмету. Розглядайте предмет, знаходьте в ньому найдрібніші деталі. Тепер закрийте очі і спробуйте викликати предмет образу у своїй уяві. Відкрийте очі і порівняйте обраний предмет уваги з образом.

6. Розбір ситуації.

«Наталія і Оленка виконували домашнє завдання з геометрії. Необхідно було вивчити досить складну теорему. Наталія спершу осмислила написане, розбила на смілові частини і чудово запам'ятала теорему. А Оленка просто завчила, не зрозумівши її суть. Який вид пам'яті притаманний Наталії, а який - Оленці? Який є більш ефективним?»

7. Підсумок.

Підсумок пропонується зробити учням.

Методична розробка педагогічного консилиуму на тему «Важкий клас»

Мета: колективне вивчення труднощів навчання та виховання учнів конкретного класу за допомогою шкільної психологічної служби; визначення причин, що обумовлюють труднощі учнів і вчителів; розробка навчально-виховних і управлінських заходів щодо усунення цих причин.

Учасники: психолог, педагог-фахівець, адміністрація, учителі, що працюють, у даному класі, класний керівник, представники класного активу.

Підготовча робота:

1. Вивчення стану навчально-виховної роботи в класі (адміністрація, керівники методичного об'єднання).

2. Психолого-педагогічне вивчення педагогічно занедбаних учнів за допомогою бесід, анкетування, спостереження (психолог, педагоги).

3. Загальне знайомство з класом, спостереження за спеціальною програмою, бесіда із класним керівником і вчителями (психолог, адміністрація).

4. Вивчення міжособистісних стосунків у класі за допомогою соціометричної методики та ставлення учнів до окремих вчителів (психолог).

5. Підготовка карти класу та окремих учнів з попередніми характеристиками й рекомендаціями психолога та педагога (психолог, шкільний лікар, педагоги).

6. Узгодження ходу педконсилиуму та умов його проведення (адміністрація, психолог, педагоги).

Хід консилиуму:

1. Психологічна та цільова установка.

2. Виступи учасників: пошук психолого-педагогічних причин труднощів у роботі із класом та шляхів їхнього усунення на конструктивній, доброзичливій основі.

3. Психолого-педагогічний аналіз пропозицій, що надійшли, обговорення рекомендацій педконсилиуму.

4. Письмове оформлення рекомендацій:

Зміст	Відповідальні
1. Вивчити міжособистісні відносини в класі, виявити лідерів, відчужених, визначити референтні групи, дати рекомендації з формування класного колективу.	Психолого-педагогічна служба школи
2. Залучити до занять психологічною гімнастикою важких учнів цього класу.	Психолого-педагогічна служба школи
3. Провести корекційні заняття з учнями.	Психолого-педагогічна служба школи
4. Надати допомогу класному керівникові. Дати сильного наставника з референтних осіб - вчителів класу. Контролювати його діяльність.	Адміністрація
5. Ретельно готуватися до позакласних заходів, продумувати тему, зміст, план роботи, а також способи залучення важких учнів, спланувати організаційні моменти.	Класний керівник
6. Взаємовідвідування. Розробка однакових вимог. Орієнтація на контактних вчителів. Збагачення методики, змісту, перебудова стилю спілкування, виключення випадків порушення педагогічної етики.	Учителі класу
7. Вирішити питання про заміну вчителя російської мови й літератури.	Адміністрація

Практична частина заняття

1. Дискусія групи:

- про обов'язки практичного психолога в школі: що повинен робити психолог та чого не повинен робити;
- про те, з чого необхідно починати роботу психологічної служби психологові-початківцю;
- про те, яким чином правильно будувати та розвивати свої стосунки з адміністрацією школи.

2. Вправа на розвиток вміння презентувати роботу психологічної служби та себе як психолога.

Групу поділяють на дві підгрупи та пропонують їм уявити, що вони починають працювати психологами у школі. Підгрупи обговорюють можливі напрямки роботи їх психологічної служби, її спрямованість на певних клієнтів та шляхи, варіанти ефективної презентації психологічної служби з метою заохочення клієнтів до індивідуальної та групової роботи з психологом.

3. Вправа на розвиток вміння визначати приналежність певних висловлювань до роботи кваліфікованого або некваліфікованого психолога:

- «Ви просто відчуваєте тиск. У мене теж таке буває. Я відчуваю тиск обов'язку перед своєю родиною та іноді мені здається, що у мене не залишається часу на себе та задоволення»;
  - «Я бачу, що вас починає втомлювати те, що ви не відстоюєте свої права в деяких ситуаціях. Чи є в цьому сенс?»;
  - «Що ви кажете? Швидше за все ви помилилися в оцінці його стану»;
  - «Чи задумувалися ви над тим, як ви собі шкодите?»;
  - «У вас є сила. У вас багато сил»;
  - «Що ви маєте на увазі, коли говорите, що з вами все погано»;
  - «Вам здається, що ви нінащо не здатні. Чи могли б ви мені розповісти про якийсь інцидент, коли ви відчували себе таким чином?»;
  - «Мені не подобається, що ви не дивитесь мені в очі»;
  - «Чому б вам не говорити чесно»;
  - «Ви дійсно не зрозуміли моє питання»;
  - «Ми з вами про це вже говорили, згадайте»;
  - «Хто вам сказав, що це вірно»;
  - «Якщо ви мені не вірите, то нема сенсу продовжувати бесіду»;
  - «Мені боляче це чути від вас».
- #### 2. Вправа на розвиток навичок визначати зміст позиції практичного психолога, що виражається в характеристиці своїх можливостей для клієнта:
- «Як психолог, я зможу за допомогою різних методик визначити особистісні якості вашої дитини, її схильності, зорієнтувати її у виборі професії»;
  - «Уважно вислухаю вас, спробую розібратися у ваших проблемах»;
  - «Вас уважно вислухають, спробуємо разом з вами розібратися в ваших проблемах»;
  - «Я спробую вам допомогти розібратися в причинах вашого стану та визначити шляхи виходу з нього».

Література до практичної частини

/ (С. 56-57).

Питання, що виносяться на самостійне опрацювання

1. Статуси практичного психолога в системі освіти.
2. Авторські моделі психологічної служби.
3. Психолог, якого очікує школа. Позиції шкільного психолога, їх аналіз.
4. Методика розробки та викладання уроків психології в школі (план-конспект одного уроку).

Теми доповідей і рефератів

1. Психологічна лекція як вид роботи шкільного психолога.
2. Зміст роботи психолога в початковій, середній, старшій школі.
3. Принципи розробки та проведення педагогічних консиліумів.
4. Соціально-психологічний тренінг як одна з найефективніших форм роботи практичного психолога.

Література до теми

Основна (1, 3, 4, 7, 8);

Додаткова (13, 18, 23, 34, 37, 44, 55, 62, 79).

Тестові завдання для контролю та самоконтролю

1. Блок, відсутній у загальній моделі діяльності психологічної служби в системі освіти:
  - а) психологічна культура вчителя;
  - б) психологічна культура батьків;
  - в) психодіагностика шкільного колективу;
  - г) психокорекція шкільного колективу.
2. Напрямок роботи, який не відповідає змістові роботи психологічної служби у початковій школі:
  - а) діагностика шкільної зрілості;
  - б) рекомендації класоводам щодо індивідуального підходу до дітей;
  - в) виступ перед батьками щодо шкільної адаптації дітей;
  - г) психологічний практикум для дітей (10 занять по 2 години).

3. Напрямок роботи, який не відповідає змістові роботи психологічної служби з батьками:
  - а) факультативні заняття;
  - б) психологічний практикум з батьками;
  - в) виступ на батьківських зборах;
  - г) індивідуальні консультації для батьків.
4. Напрямок роботи, який не відповідає змістові роботи психологічної служби з педагогічним колективом:
  - а) психологічний практикум;
  - б) лекції та виступи на педрадах;
  - в) факультативні заняття;
  - г) індивідуальні консультації.
5. Групова форма роботи з педагогами, учнями, батьками, спрямована на розвиток компетентності у спілкуванні:
  - а) консиліум;
  - б) тренінг;
  - в) урок;
  - г) консультативна бесіда.
6. Бесіда, спрямована на перевірку гіпотез:
  - а) контактна бесіда;
  - б) експериментальна бесіда;
  - в) клінічне інтерв'ю;
  - г) діагностичне інтерв'ю.
7. Бесіда, спрямована на надання психологічної допомоги:
  - а) контактна бесіда;
  - б) експериментальна бесіда;
  - в) клінічне інтерв'ю;
  - г) діагностичне інтерв'ю.
8. Основний елемент консультативної бесіди:
  - а) запитання;
  - б) відповіді;

- в) перефразування;
  - г) уточнення.
9. Вид консультативної бесіди, який використовується при масових дослідженнях, коли за короткий час необхідно отримати великий обсяг даних:
- а) контактна бесіда;
  - б) експериментальна бесіда;
  - в) стандартизована бесіда;
  - г) нестандартизована бесіда.
10. Колективне вивчення труднощів навчання та виховання учнів з метою виявлення їх причин та розробки навчально-виховних заходів з їх усунення:
- а) урок;
  - б) консиліум;
  - в) тренінг;
  - г) консультативна бесіда.

Тема 4. Основні напрямки діяльності психолога в системі освіти України

- Психодіагностика як основа професійної діяльності психолога. Завдання та процедура шкільної психодіагностики. Основні фактори ризику в різних вікових групах учнів.
- Психолого-педагогічна корекція як напрям діяльності психологічної служби в школі. Принципи психокорекційної діяльності психолога.
- Характеристика основних форм психокорекційної роботи.
- Психологічна консультація як напрям роботи психологічної служби.
- Профілактична робота психологічної служби. Просвітницька робота психологічної служби.

Основні поняття: психодіагностика, вікова норма розвитку, недолік у розвитку, відхилення у розвитку, порушення розвитку, дисгармонія, аномалія розвитку, вікові фактори ризику, сприятливі прогностичні фактори різних вікових періодів, методи психокорекції, основні форми психокорекційної роботи, ігрова корекція поведінки, її види, поведінкова терапія, групи особистісного зростання, психологічна консультація, психологічне консультування, його види, основні підходи до нього.

План семінарсько-практичного заняття

1. Психодіагностика як напрям діяльності шкільного психолога.
2. Проблематика психолого-педагогічної корекції в школі.
3. Специфіка психологічного консультування як напряму роботи шкільної психологічної служби.
4. Призначення профілактичної та просвітницької роботи шкільної психологічної служби.

Шляхи психолого-педагогічної корекції в школі

I. Корекція розумового розвитку:

- розвиток сенсорних здібностей;
- розвиток мислення;
- розвиток початкових функцій довільної уваги й пам'яті;
- розвиток мовлення;
- розвиток пізнавальної мотивації.

2. Корекція готовності дитини до навчання:

- корекція внутрішньої позиції дитини;
- формування загальної успішності (позитивна мотивація, пізнавальні процеси, самоконтроль, самооцінка);
- корекція дрібної моторики й просторової орієнтації (письмо);
- мовленева корекція (читання);
- корекція початкових уявлень про кількість, величину тощо (математика).

3. Корекція поведінки:

- блок I - мотиваційний: невміння виділити, усвідомити, прийняти й дотримуватися мети дії;
- блок II - операційно-регулятивний: невміння планувати шляхи досягнення мети як за змістом, так і часом; невміння контролювати дії й вносити корекцію в ході його виконання.

Способи корекції:

1) блок I (цілепокладання):

- чітке визначення мети, прийняття й усвідомлення її дитиною у вигляді зразка-продукту;
- утримання зразка «на очах»;
- виокремлення поетапних підзавдань;
- забезпечення досягнення мети й схвалення успіху;
- перенесення успіху на самостійне поводження;
- перенесення довільної регуляції на фруструючу ситуацію.

2) блок II (планування й контроль):

- спільне з дорослим планування змісту й послідовності операцій з досягнення мети;
- предметне та знакове моделювання шляху дії;
- оволодіння різними способами планування (готова схема, моделювання, план-схема);
- розподіл функцій у кооперативних формах діяльності;
- формування мотиваційної готовності до діяльності;
- формування дії самооцінки й контролю через виключення можливості незавершених дій, введення режиму з невеликою кількістю вимог; послідовну передачу функцій планування контролю й оцінки дитині.

4. Корекція особистісного розвитку:

- 1) Комунікативні проблеми (труднощі спілкування) у родині: з батьками, родичами й поза родиною: з однолітками, вихователями, вчителями.

У першому випадку:

- роз'яснювальна корекційна робота з батьками й педагогами, спрямована на зміну виховних установок і стереотипів виховання;
- батьківський тренінг (підвищення батьківської компетентності);
- тренінг педагогічного спілкування (підвищення педагогічної компетентності);
- корекційні ігри психолога з дитиною (розвиток нового типу стосунків рівноправності й партнерства);
- організація ігор дитини з батьками (спроба на спільну діяльність).

У другому випадку:

- колективні ігри (справедливий розподіл ролей і регуляція відносин);
- ігрова корекція поведінки (відреагування й вихід агресивного заряду);
- статусна психотерапія (вікові переміщення дітей з неадекватною самооцінкою);
- соціальна терапія (зміни ставлення групи до дитини завдяки стійкій високій оцінці значущого дорослого).

2) Проблеми самооцінки, тривожності, підвищеної емоційної напруженості, пасивності, конформізму:

- психогімнастика;
- холдінг-терапія;
- арт-терапія;
- психодрама та інші форми десенсибілізації.

3) Проблема дезадаптації (комплексна):

- можливі прояви дезадаптації (комунікативні проблеми, порушення емоційної регуляції поведінки, затримка або порушення розумового розвитку, дезорганізація поведінки, порушення особистісного розвитку, невідповідність до навчання).

Наприклад, у підлітково-юнацькому віці змістовна проблематика, що вимагає корекційних зусиль психолога, представлена таким чином: акцентуації характеру, порушення поведінки, емоційно-особистісні проблеми, соціально-педагогічна занедбаність, психофізичний інфантилізм.

Психокорекційна робота у випадках дезадаптації дитини може носити або комплексний характер, або симптоматичний, спрямований на певні сторони розвитку, поводження й спілкування дитини.

Завдання, що розв'язуються на етапах консультування (за Г. С. Абрамовою)

Основні етапи (блоки)	Завдання	
	Клієнт	Консультант
Підготовка	Фіксація труднощів, спроби вирішення (самостійно або за допомогою інших). Рішення звернутися до психолога.	Установка на роботу (визначення смислової позиції, створення внутрішньої ідентичності, позитивного настрою, відволікання від інших питань). Вибір часу, підготовка місця.
Встановлення контакту й побудова діалогу	Виникнення довіри. З'ясування можливостей консультанта й характеру майбутньої роботи.	Досягнення узгодженої позиції. Розподіл ролей (Я... Ти... Ми...). Підтримка діалогу.
Дослідження ситуації	Опис, аналіз якісної своєрідності зовнішніх і внутрішніх факторів складної ситуації, структурирування, визначення предмету роботи, виокремлення позитивних основ для вирішення проблеми, що виникла.	Сприяння клієнтові в описі й аналізові ситуації (стимулювання вільних висловлювань, сповіді, відповідей на запитання тощо). Виділення й аналіз предмету роботи. Професійний аналіз факторів, що обумовлюють проблему, на основі аналізу висловлювань, емоційного тону, загальної позиції, невербальних знаків, результатів діагностики. Виокремлення основ для розв'язку проблеми.
Постановка мети	Формулювання бажаного результату (Я хочу...), його уточнення й обґрунтування (Я дійсно цього хочу, тому що...)	Сприяння клієнтові у формулюванні бажаного результату через постановку запитань, дослідження можливих наслідків. Оцінка реалістичності, конкретності, привабливості поставленої мети.
Пошук рішень	Вироблення (засвоєння) нових позицій, відносин, способів, оцінка їх з погляду реалістичності й прийнятності.	Допомога в організації пошуку рішення. Активізація клієнта, вплив на його позицію.
Підведення підсумків	Порівняння отриманого результату з запланованим, планування подальших кроків і дій. Позитивне програмувати! на реалізацію запланованих кроків („Я вірю, що зможу домогтися бажаного результату...“)	Висновки про просування, виділення того, що вдалося досягти клієнтові. Допомога в створенні позитивної установки на реалізацію подальших кроків. Вихід з контакту.

Основні методичні підходи до психологічного консультування (за Г.С. Абрамовою)

Напрямок, його представники	Методичні прийоми, які використовуються в консультуванні	Основний метод і завдання	Мета - результат
Глибинна психологія (З. Фрейд, А. Адлер, К. Юнг, Е. Берн)	Аналіз символів повсякденності (спрямована асоціація клієнта на задане слово). Фрейдівська помилка - помилки, описки, обмовки клієнта, що розкривають підсвідомі переживання клієнта. Аналіз сновидінь через потік вільних асоціацій із приводу змісту сну. Аналіз опору клієнта як прояв механізму витіснення чого-небудь. Аналіз змісту переносу клієнта і контрпереносу.	Метод вільних асоціацій. Виявлення та вивчення дитячих стереотипів поведінки через роботу з підсвідомістю.	Інтерпретація вільних думок і дій клієнта в термінах психоаналізу.
Біхевіоральний напрямок (Д. Уотсон, Б. Скіннер, А. Бандура)	Тренування наполегливості (питання, рольові ігри, перерахування альтернатив). Моделювання соціально-бажаної поведінки. Тренування релаксації (зменшення тривожності, страхів). Заохочення за бажане поведіння. Аналіз щоденникових записів клієнта. Складання програм профілактики рецидивів поведіння.	Метод оперативного навчіння. Переведення суб'єктивних переживань клієнта в реальні дії.	Зміна поведінки клієнта.
Гуманістична психологія (К. Роджерс, Ф. Перлз, В. Франкл)	Відкриті й закриті запитання. Відбиття почуттів. Переказ й саморозкриття психолога. Сприйняття «тут» і «тепер». Порожнє крісло. Бесіда із частиною «Я». Діалог верхньої (авторитарної) і нижньої (з почуттям провини) собаки. Парадоксальні наміри. Зміна ставлення.	Метод емпатійного навчіння. Розуміння світу клієнта й підтримка його у час відповідального рішення.	Підвищення відповідальності людини за свої вчинки, соціальна маоактуалізація.

Просвітницька та профілактична робота шкільної психологічної служби

Шкільна психологічна служба дбає про психологічну просвіту педагогів, учнів та батьків, саме тому шкільний психолог повинен:

- ознайомити вчителів та батьків з основами дитячої, педагогічної та соціальної психології, а учнів - з основами самовиховання;
- популяризувати і роз'яснювати результати найновіших психологічних досліджень;
- формувати потребу в психологічних знаннях, бажання використовувати їх у роботі з дитиною або в інтересах власного розвитку.

Зважаючи на те, що серйозною проблемою сучасної школи є проблема відхилень у психофізичному розвитку й поведінці дітей, до вказаних завдань слід додати такі:

- проведення просвітницької роботи серед педагогів і батьків (особливо у початкових класах) щодо причин, проявів і корекції аномалій психофізичного розвитку дітей, здійснення заходів, спрямованих на соціально-трудова адаптацію таких дітей;
- просвіта педагогів і батьків щодо причин появи важковиховуваних підлітків і особливостей психолого-педагогічної роботи з ними.

Типовими формами просвітницької роботи шкільного психолога є виступи на батьківських зборах, педрадах, лекції, семінари, бесіди й консультації для вчителів, батьків, учнів. Шкільний психолог організує також зустрічі у школі з юристами, дефектологами та іншими фахівцями.

Із власне просвітницькою функцією психологічної служби в школі найтіснішим чином пов'язана її профілактична функція. Профілактична робота шкільного психолога націлена на створення у школі таких умов навчання та виховання, які б сприяли гармонійному психічному та особистісному розвитку учнів. Такими умовами є:

- особлива увага до перших кроків дитини у школі та до кожного з наступних перехідних етапів у її шкільному житті. Насамперед психолог контролює період вступу дитини до школи, допомагаючи вчителю та батькам успішно адаптувати її до нового життя з його

вимогами й труднощами. Психолог стежить і за іншими віковими етапами у житті школяра, заздалегідь знайомлячи педагогів і вчителів з особливостями кожного з них, акцентуючи увагу на особливо важливих аспектах навчання й виховання;

- диференціація та індивідуалізація навчання, спрямовані на виявлення інтересів і схильностей кожної дитини, розвиток її здібностей, творчих можливостей. Ця робота передбачає також виявлення, з одного боку, обдарованих дітей, з іншого - дітей із затримками психічного розвитку та іншими аномаліями. Психолог допомагає педагогам визначити для кожної дитини тип школи, класу, навчання; дає поради щодо створення оптимальних умов для роботи з кожною групою учнів; бере участь у складанні програм для обдарованих дітей; визначає характер допомоги дітям із затримками психічного розвитку та іншими аномаліями;

- рання профілактика педагогічної занедбаності дітей і підлітків. Психолог допомагає вчителям розпізнавати ранні прояви педагогічної занедбаності уснів, встановлювати її причини, розробляти і здійснювати попереджувальні заходи. До цієї роботи психолог і вчитель залучають батьків, допомагаючи їм зрозуміти зміст профілактичної роботи, усвідомити свої функції в її здійсненні;

- сприятливий психологічний клімат у школі взагалі і в кожному із класів зокрема. Психолог надзвичайно уважно ставиться до проблеми стосунків у школі, оптимізуючи форми спілкування у педагогічному середовищі, колективі класу, педагогів з учнями, батьків із дітьми. Він допомагає вирішувати конфлікти і суперечки, сприяє адаптації педагогів та учнів, котрі з якихось причин перебувають в ізоляції у своїх колективах.

Отже, психопрофілактична робота у школі охоплює як дітей, так і вчителів та батьків. Шляхи здійснення цієї роботи включають як добре відомі заходи (лекції, бесіди, семінари, психодіагностику, консультації), так і ще не зовсім звичні для нашої школи форми: соціально-психологічні тренінги для дітей, педагогів, батьків, консиліум, «телефон довіри», арт-терапію, сімейну терапію тощо.

Практична частина заняття

1. Вправа на інтерпретацію психологічного змісту висловлювань клієнта:

- «Дайте мені, будь-ласка, будь-які тести - жінку хочу перевірити»;
- «Я боюся, що моя дитина не зовсім нормальна»;
- «Я б хотів, щоб ви пояснили моїй жінці її помилки у вихованні дитини»;
- «У мене нічого не виходить, я відчуваю себе не таким, як всі люди»;
- «Не знаю, чи зможете ви мені допомогти, але для мене ви - остання надія»;
- «Мені здається, що вам буде складно мене зрозуміти»;
- «Я ж їм добра бажала, не повірите - все для них»;
- «Якби ви мені сказали, що я все роблю вірно, я була б щасливою людиною»;
- «Я не відчуваю щастя в житті, чи його зовсім немає?»;
- «Нікому, будь-ласка, не кажіть, що я у вас була: так соромно, що я не можу дати лад власній дитині»;
- «Допоможіть, зробіть будь-що з ним, він сходить з розуму»;
- «Він - зла, страшна людина, ви це побачите власними очима»;
- «Я хотів би, щоб ви допомогли мені розібратися в моїх почуттях»;
- «Я все про нього да про нього, а хотіла ж говорити про себе - так душа болить».

2. Вправа на розвиток вміння розуміти та вчасно використовувати афоризми та прислів'я з метою реалізації завдань психологічної корекції:

- «Не можна щось побудувати словом, якщо теж саме руйнувати ділом»;
- «Тому роду нема переводу, в якому браття милують згоду»;
- «Тільки родина у прикру хвилину схилить надію тобі на плече»;
- «Що є свобода? Добро в ній якеє? Кажуть, неначе воно золотее?»;
- «Дерево міцне коріннями, а людина - друзями»;
- «Природа мудра. Все створила мовчки...»
- «Гостей зустрічають хлібом-сіллю»;
- «Учителя й дерево пізнають по плодах».

3. Вправа на розвиток вміння відбирати спеціальні ігри для реалізації певних завдань психологічної корекції проблем дітей певного віку:

1) Вправа «Сніжна баба».

- Уявіть себе Сніжною бабою, яку зіпили в морозний день. Вишло сонечко і Сніжна баба почала танути і розтанула, ставши струмочком.

2) Вправа „Квітка”

Учасникам тренінгу пропонується створити скульптуру квітки, яка символізує жіночність, любов, ніжність. Скульптура може бути - статичною, а може - динамічною, тобто рухливою. Тренер допомагає групі створити скульптуру: хтось з учасників є серединкою квітки, хтось - пелюстками, хтось - стеблом і листям. Коли скульптуру побудовано, тренер просить усіх мовчки постояти декілька секунд і відчути себе квіткою. Потім учасники обмінюються своїми враженнями.

3) Вправа «Черепашка».

- Уявіть себе черепашкою, яка гріється на сонечку. Тепер черепашка почула якісь звуки і напружила шию, подивилася в різні сторони і знов заспокоїлася і розслабилася.

4) Вправа „Асоціації”.

Кожному члену групи всі інші говорять по черзі, які асоціації він у них викликає. Після цього він дає „зворотній зв'язок”, яка асоціація була найправильнішою, яка - найдивовижнішою, яка - найбільше сподобалася.

5) Вправа „Подарунок”.

Учасники стають у коло. По черзі один одному дарують подарунок, але не називають його, а показують жестами та мімікою. Потрібно вгадати, що дарують.

6) Вправа „Моя казка”.

Учасникам пропонується написати твір-казку на тему свого життя. За бажанням казки зачитуються.

7) Вправа „Коло впевненості”.

- Уявіть собі невелике коло діаметром біля 60 см на підлозі приблизно у півметрі від себе. Зайдіть у коло і пригадайте чудовий час, коли ви були „на хвилі успіху”. У тій ситуації максимально виявилися всі ваші здібності. Все було добре, успіх сприяв вам. Якщо важко

пригадати свою історію, ви можете використати історію героя фільму або книжки, якими захоплюєтеся. Дивовижна здатність вашого мозку - це те, що для нього немає різниці між реальною історією та вигаданою. Фантазуйте сміливо - ніхто не буде знати про це!

8) Вправа „Дракон”.

Учасники стають у пряму лінію один за одним, кладуть руки на стегна того, хто стоїть попереду. Тренер пояснює, що це дракон. Попереду у дракона голова, а позаду - хвіст. Дракон захворів і вирішив вкусити себе за хвіст, а хвіст, зрозуміло, цього не хоче. Тренеру необхідно уважно слідкувати за проведенням гри та контролювати її, щоб учасники не отримали травми.

9) Вправа „Ріпка”.

Тренер роздає всім учасникам ролі, починаючи з „сонця”, „хмар”, „бабусі”, „Жучки” тощо. Потім він розповідає казку, але як тільки називає роль учасника, той повинен присісти. Саме тому учасники повинні дуже уважно слухати казку. Якщо хтось забув присісти, тренер починає розповідати казку спочатку.

Література до практичної частини

1 (С. 56, С. 135-136, С. 181).

Питання, що виносяться на самостійне опрацювання

1. Процедура психодіагностичного дослідження та методика побудови психологічної діагностограми клієнта.
2. Сприятливі прогностичні фактори різних вікових періодів.
3. Завдання психологічного консультування, що вирішуються на різних його етапах.
4. Основні методичні підходи до психологічного консультування.

Теми доповідей і рефератів

1. Критерії ефективності практичної роботи психодіагноста.
2. Проблеми застосування даних психодіагностики в педагогічній та соціальній практиці.
3. Методологічні основи організації психологічної корекції.
4. Проблеми ефективності психологічної корекції в роботі практичного психолога.
5. Проблеми корекції особистісного розвитку школяра.
6. Індивідуальне та групове консультування.

Література до теми

Основна (4, 7, 8, 9, 10, 11, 12);

Додаткова (14, 37, 44, 48, 53, 54, 57, 63, 64, 68, 70, 73).

Тестові завдання для контролю та самоконтролю

1. Чітко формалізований метод психодіагностики:
  - а) опитувальник;
  - б) спостереження;
  - в) бесіда;
  - г) аналіз продуктів діяльності.
2. Вік, в якому прогностичним фактором ризику дитини є поєднання низької пізнавальної активності та особистішої незрілості, які протирічать вимогам до соціальної ролі школяра:
  - а) дошкільний;
  - б) молодший шкільний;
  - в) підлітковий;
  - г) ранній юнацький.
3. Вік, в якому прогностичним фактором ризику дитини є інфантильні істероїдні прояви з руховими розрядами, голосним плачем та криком:
  - а) дошкільний;
  - б) молодший шкільний;
  - в) підлітковий;
  - г) ранній юнацький.
4. Вік, в якому прогностичним фактором ризику дитини є переорієнтація інтересів на позашкільне оточення:
  - а) дошкільний;
  - б) молодший шкільний;
  - в) підлітковий;
  - г) ранній юнацький.
5. Вік, в якому сприятливим прогностичним фактором є особистіша рефлексія:
  - а) дошкільний;
  - б) молодший шкільний;

- в) підлітковий;
г) ранній юнацький.
6. Етап, відсутній в такій формі психокорекційної роботи, як ігрова корекція поведінки:
а) активний;
б) орієнтувальний;
в) реконструктивний;
г) закріплюючий.
7. Вид тактики психолога, який відсутній у ігровій корекції поведінки:
а) найменш директивна тактика;
б) активна тактика;
в) підтримуюча тактика;
г) орієнтувальна тактика.
8. Вид поведінкової терапії:
а) арттерапія;
б) "жетонна" терапія;
в) бібліотерапія;
г) музикотерапія.
9. Показник неефективного індивідуального консультування психолога:
а) творче прийняття рішень клієнтом;
б) відсутність інтеграції мотивів (клієнт заявляє: "Я залишився тим, ким був");
в) присутність інтеграції мотивів (клієнт заявляє: "Я став іншим");
г) поява варіантів рішень у клієнта.
10. Напрямок психології, в процесі консультування якого використовується такий методичний прийом, як тренування наполегливості:
а) глибинна психологія;
б) біхевіоризм;
в) гуманістична психологія;
г) аналітична психологія.

МОДУЛЬ II. ТЕХНОЛОГІЯ РОБОТИ ПСИХОЛОГА З РІЗНИМИ ВІКОВИМИ ГРУПАМИ УЧНІВ

Тема 5. Робота психолога з дітьми дошкільного та молодшого шкільного віку

- Психологічний супровід природнього розвитку дітей дошкільного віку.
- Зовнішні прояви афективності та характерні риси афективних дій дітей дошкільного віку, їх корекція.
- Корекція міжособистісної взаємодії в групах дитячого садочку.
- Сутність та критерії готовності дитини до школи.
- Проблема мотивації учіння в молодшому шкільному віці.
- Шкільна дезадаптація молодших школярів як вид роботи психологічної служби в початковій школі.

Основні поняття: психологічний супровід природнього розвитку, психічна довільність, афективна поведінка, міжособистісна взаємодія, непопулярність дитини в групі однолітків, симптом некоммуникативності, дефекти операційної сторони ігрової діяльності, домінування авторитарних егоїстичних тенденцій, комплекс Іопелюшки, симптом відкрито конфліктної поведінки, симптом нтилідерства, відхилення статево-рольової поведінки, складові психологічної готовності дитини до школи, шкільна дезадаптація, непристосованість до предметної сторони навчальної діяльності, нездатність довільно управляти своєю поведінкою, нездатність прийняти темп шкільного життя, шкільний невроз, «фобія школи», шкільна тривожність.

План семінарсько-практичного заняття

1. Етапи тренування психічної довільності дітей дошкільного віку.
2. Корекційна робота з дітьми дошкільного віку, які мають афективну поведінку.
3. Основні симптоми порушення міжособистісної взаємодії дошкільнят та їх психологічна корекція.

4. Компоненти готовності дитини до школи: сутність, критерії та методи діагностики.
5. Діагностика та корекція шкільної дезадаптації в учнів молодшого шкільного віку.
6. Корекція шкільних страхів та тривожності у молодших школярів.

Приклад сценарію з психологічного супроводу природнього розвитку дітей дошкільного віку

Магазин іграшок

Розминка

(Діти сидять в колі на стільцях). Сьогодні ми побуваємо у магазині іграшок. Але спочатку спробуємо вгадати, які найулюбленіші іграшки є у кожного з нас, наприклад у Каті? (Діти називають іграшки, намагаючись відгадати найулюбленішу у кожного по черзі.)

А тепер пригадаємо, які найулюбленіші іграшки є у нас в кімнаті. Називати будемо не іграшки, а тільки ті звуки, якими можна їх описати, наприклад...(ведучий імітує звуки літака, мотоцикла, а діти вгадують).

А тепер кожний буде своєю найулюбленішою іграшкою. Побіжимо від стінки до стінки, хто швидше. Чия іграшка бігає швидше за всіх: літак, лялька чи кіт?

А тепер - чия іграшка вище стрибне?

Поки ми тут стрибаємо, магазин може закритися, поспішимо до нього, поки він не закриється. Поїхали!!! Швидше підійдемо до вітрини магазину та подивимося, хто там є. Всі стають за спинки стільців, обличчям у коло.

Психогімнастика

Руки розкритими долонями приставимо до скронь, як великі вуха, нахилиємо голову вправо-вліво-вперед, посміхаючись.

- Хто це, діти? Правильно, Чебурашка.

- Що він хоче нам сказати? Доброго дня (вперед головою), Йдіть до нас (назад вбік - вліво і вправо). Не хочете (зі сторони в сторону)? Без вас сумно.

Поки дітей не було у магазині, продавець заснув. Його голова впала на груди та бовтається, як на мотузці. Шия розслаблена, голова важка, ніяк не втримати, постійно падає, туди-сюди, ніяк не піднімеш.

Витягнемо руки в сторони, прямі, рівні, напружені: «У-у-у». Що це? Правильно, літак! Полетіли!

Рухаємося вільно у всіх напрямках (тренер гудінням змінює темп: повільно, швидко, ще швидше). Руки не рухаються, напружені, руки - залізні крила. Ось які літаки є в магазині. Полетіли на посадку: «У-у-у».

А що це за іграшка? Руки в замок, пальці переплетені, робимо хвилеобразні рухи. Переплітаються, розпрямляються у різні сторони, витягуються, як мотузки. Через цю мотузку можна навіть стрибати. Крутимо руками, зігнутими у ліктях, потім прямими, крутимо, прискорюючи рухи, ніби тримаємо скакалку. Здогадалися? Це скакалка. Давайте стрибати зі скакалкою: на одній ніжці, на іншій, на двох - в різних темпах.

Руки притиснуті до тіла. Все тіло напружилося, не рухається, тільки ногами трошки рухаємо та качаємося зі сторони в сторону: «Тік-так, тік-так». А тепер покачаємося вперед-назад. Ось ви справжні ваньки-встаньки. Ноги важкі, ніби приклеєні до підлоги, не дають нам впасти, тільки качаємось (в парах: діти і ваньки. Діти штовхають ванек, а ті качаються в різні сторони. Міняються ролями).

Подивимося, в кого ми перетворимося зараз. Руки витягнемо вгору-вперед, з'єднаємо над головою півколом. Ми повітряні кульки. Давайте будемо надуватися. Більше і більше. Ось ми стаємо все легше та легше, тіло стає легким. Ось на нас подмухав вітерець і ми полетіли! Летимо, натикаємося на стільці, відштовхуємося один від одного, від стіни, але дуже легко, м'яко підстрибуючи. Вітер нас закружляв, ми летимо далеко-далеко.

Спілкування

Подивіться, хто це тут сидить, очі витріщив? Присідаємо, коліна в різні сторони, руки вперед, голову витягнемо вгору, піднімаємося, витріщивши очі від здивування, надуваючи щоки. «Ква-ква, ква-ква».

Та вони ще й стрибають! Це насправді жабенята! Дуже дивуються, навіть рот відкривають від здивування: «Ква-ква». Ніколи не бачила таких діточок. Подивіться один на одного. Здивуйтеся: «Ква-ква».

Хто це сидить з таким сумом на обличчі? (тренер сідає на підлогу, простягає ноги вперед, руки висять вздовж тіла). «Ме-ме-ме». Що трапилося з козликом? (Тренер піднімає по черзі руки й ноги - та розслаблено кидає їх. Діти повторюють, дивлячись на нього).

Тренінг поведінки

Відірвалися у козліка ручки та ніжки, на одній мотузці висять. «Ме-ме»... Хоче козлік порухати ручкою - тільки лікоть згинається, ніжкою - тільки пальчик великий. (В парах діти перевіряють у партнерів-козликів, як у них розслаблені руги-ноги, піднімаючи їх та опускаючи. Міняються ролями).

Нехай Саша буде козліком. Дивіться, як йому боляче. Він стогне та кличе: «Ме-ме». Як козліку допоможемо:

- відвеземо до лікарні;
- не будемо голосно розмовляти, у нього болить голова;
- дуже обережно візьмемо його за руки, за ноги, спробуємо обережно підняти;
- погладимо те місце, де козліку боляче;
- заспокоїмо його, скажемо щось ласкаве.

Завершення

Тепер повеземо хворого козліка на поїзді до лікарні. Станемо у ланцюжок, візьмемо один одного за лікті, руки зігнемо - і поїхали, показуючи руками рухи колес поїзда: «Тук-тук-тук, чух-чух-чух...» Ось ми і приїхали. До побачення, діти.

Ігрова корекція афективної поведінки дошкільників

Ігрова корекція афективної поведінки передбачає три стадії:

1. Сюжетно-рольова гра.

Ігрова діяльність об'єднує реальну дійсність дитини і її уяву. Завдання ігрової діяльності полягає у створенні умов, при яких виконання ролі буде сприйматися як природне вираження її «Я», що дозволить зняти багато афективних реакцій.

I етап. Дорослий навчає дитину володінню образом-роллю, пропонує сюжет гри. У грі дитина стає всемогутною, вчиться управляти ситуацією, захищати слабких, перемагати злих. Для цього дитині можна запропонувати для прикладу, таку ситуацію: два герої зіштовхуються з перепонами, потрапляють у лихо. Один з них губиться, плаче, не знає, що робити. Інший шукає вихід. Йому на допомогу приходить хтось всемогутній, який завдяки чарівній паличці, розуму, силі, хитрості допомагає вийти зі скрутного становища. При цьому треба мати на увазі, що два різних за характером герої символізують протилежні помилкові позиції. Цей момент дозволяє наочно продемонструвати дитині різні способи поведінки й

оцінки свого поведіння за допомогою знаходження в себе схожих рис. По-друге, роль-образ всемогутнього дає дитині реальну можливість подивитися на ситуацію не з середини, а зовні та знайти вихід з неї. У процесі гри дитина може не впоратися із ситуацією: буде просити припинити гру, дуже бідно використовувати ігрові дії, боятися, відмовлятися від вирішення завдання або чекати від дорослого вказівок чи порад. Тоді виконання ролі-образу може поперемінно переходити від дитини до дорослого й навпаки.

II етап. Ситуація кардинально змінюється. Так, якщо на першому етапі суб'єктом діяльності є дорослий, то тепер діяльність здійснюється дитиною спільно з дорослим. Зміст ситуації, що, необхідно вирішити, - допомога героям, які потрапили у лихо, - залишається попереднім. Сюжет, що програється тепер дитиною, лише спочатку задається дорослим, а далі реалізується дитиною самостійно. Якщо на початку I етапу дитина має потребу в нагадуваннях дорослого (не намагається вирішити завдання сама), то на наступному етапі дитина вже переважно самостійно, без допомоги дорослого, намагається вирішити свої проблеми, «конфліктну ситуацію». Дитина гру придумує самостійно, а дорослий лише вводить у неї конфліктні ситуації. Перед дитиною стоїть завдання - за допомогою образу-ролі знайти вихід із ситуації, уникнути прояву афекту.

Результатом колекційної роботи на цьому етапі є те, що діти стають більш впевненими в собі, із задоволенням беруть на себе образ-роль. Помітно збагачуються й сюжети гри. Діти усе менше орієнтуються на дорослого, більш активно використовують накопичений досвід, починають привносити в гру багато нового. У такий спосіб діти навчаються переосмислювати ситуацію й знаходити вихід з неї за допомогою образу-ролі. Незважаючи на безсумнівні ігрові досягнення дитини, ця здатність проявляється в неї не завжди. Вона справляється із собою, лише перебуваючи в певному образі, причому неодноразово до цього апелюючи. Однак у тих ситуаціях, де ні сама дитина, ні дорослий, який перебуває з нею поруч, не може наділити дитину таким образом-роллю, у неї як і раніше спостерігаються афективні реакції. Тому наступним завданням є формування в дитини здатності усвідомлення та переосмислення ситуації вже не з точки зору образу-ролі, а виходячи з більш узагальненої позиції, як би зовні. Така позиція найбільш повно реалізується у наступній стадії ігрової корекції.

2. Режисерська гра.

Друга стадія корекційної роботи спрямована на навчання дітей різним режисерським іграм та складається з трьох етапів.

I етап - з огляду на особистісні особливості дітей з афективною поведінкою, а також низький рівень їхньої гри, важливо навчити дитину ігровим діям у режисерській грі. Із цією метою можна використовувати набір кубиків. На початку дорослий розповідає дитині різні історії й за допомогою кубиків і інших маленьких предметів розіграє їх перед дітьми. Ситуації необхідно підбирати без невизначених і афективних моментів. Дуже добре, якщо розповідь й розігрування таких історій є смішними нісенітницями. Це викликає емоційний відгук у дітей, сприяє їх гарному настрою. Нереальний характер сюжету цих історій активізує уяву дитини. Наприклад, дорослий бере великий кубик і, пересуваючи його у просторі, говорить: «Якось раз іде Велетень, великий, нерозчісаний такий». Іншою рукою будує з маленьких кубиків тин і продовжує: «Раптом бачить тин. Він подумав, що це гребінець». Дорослий бере маленьку цеглинку-тин і говорить, розчісуючи: «Який я кошлатий. Тепер можна причесатися. Гарний гребінець». Дорослий кладе цеглинку й говорить: «Розчісався Велетень, поставив тин на місце й пішов далі, задоволений гребінцем...» Далі можна запропонувати історію, яка супроводжується ігровими діями: «А знаєте, чому в машини три колеса? Ішов якось Велетень по дорозі й втратив гудзик, роздратувався. Бачить, їде машина на чотирьох колесах. Взяв у машини одне колесо, пришив його до сорочки». Якщо дорослий програє й розповідає ці історії емоційно, то дитині захочеться ще почути подібні до них історії й самій розіграти їх. Цю можливість треба дитині надати та усіляко заохочувати її.

У всіх історіях невміння вийти із ситуації пов'язується з великим кубиком, а позитивні - з маленьким. Дитина з афективними реакціями, як правило, почуває себе маленькою, незахищеною. Ототожнюючись у грі з маленьким кубиком, вона впевненіше починає себе почувати, більш активно управляти персонажами, іншими словами, у неї формується особлива внутрішня позиція. Аналогічну роботу варто проводити й у наступному періоді (етапи II, III), але вже не пропонуючи дитині готових розповідей, а тільки починаючи їх, спонукаючи дитину саму продовжувати розповідь. Діти дуже люблять гру-розповідь. Дорослий розставляє на столі

«пальми», саджає на них мавпочок і жестом окреслює море: «На березі синього моря росли пальми. На них жили мавпи. А під ними рибалки сушили мережі. От якось раз прийшли рибалки з уловом. А що було далі?»

Щоб закріпити вміння дитини грати в режисерську гру, самостійно продовжувати розповідь дорослого, навчитися створювати сюжет гри, їй варто запропонувати аналогічну ситуацію. Якщо дитині складно або вона дає афективну ситуацію, варто запропонувати ще одну аналогічну гру. Ігри можуть бути різноманітними, веселими і сумними, із внутрішнім конфліктом і без нього. Однак, якщо вдалося на всіх етапах вирішити повною мірою завдання корекційної роботи, всі ігри будуть мати щасливий кінець.

II, III етапи вирішують завдання - навчити дітей самостійно придумувати сюжет та програвати його. Для цього варто запропонувати кілька іграшок, наприклад: Олівець, Чіпполіно, Дракона, овочі, звірі, і попросити пограти з ними. Дитина може придумати наступний сюжет «У хлопчика було свято, йому виповнилося чотири роки. Діти принесли їй подарунки. До неї прийшов собака, Чіпполіно...» Коли діти належною мірою опанують режисерську гру, їм пропонується розв'язувати в ній різні конфліктні ситуації. Довести до конфлікту й закінчити гру. Наприклад: «Одного разу Олівець пішов гуляти й зустрів Дракона. Дракон говорить: "Підійди до мене ближче, я скажу тобі щось". Олівець нахилився, а Дракон схопив його за ніс. Дитина може продовжити по-іншому: "Отут Олівець говорить Драконові: "Я весела людина. Навіщо ти за ніс мене схопив, щоб з'їсти?" Дракон розтиснув пащу й випустив Олівця. Олівець побив Дракона, і він став добрий». Якщо кінцівка, запропонована дитиною, знову носить афективний характер, ігри не підкріплюються. У результаті реалізації цієї стадії дитина може втримувати ситуацію ззовні й управляти нею. За допомогою предметів (символічних кубиків) дитина виходить із конфлікту й уникає афективних реакцій.

3. Вербальна гра.

Пропонується створення в дитини такої особливої позиції, яка б була більш узагальненою по відношенню до позиції режисера та могла б реалізовуватися без матеріальних засобів. Оцінюючи її з точки зору незалежної позиції, діти навчаються реалізовувати способи виходу з неї. Гра посидає реалізовуватися в словесному плані.

Дитина у грі дотримується не якоїсь ролі, а позиції автора. Спочатку дитині пропонуються невизначені ситуації, які вона повинна закінчити. Цей етап починається з ситуації снутрішнього конфлікту. Треба переконатися, що дитина може завершити ситуацію без допомоги матеріальних засобів, що завершення буде емоційно сприятливим.

Якщо дитина добре долає аналогічні завдання, то можна запропонувати їй інший варіант гри. В ній дорослий зупиняє свою розповідь на більш небезпечному місці: «Діти ходили за грибами до лісу, набрали повні кошики та йдуть до дому. Вони переходять дорогу, хлопчик пройшов, а дівчинка розсипала свої гриби. А у цей час на дорозі з'явилась машина...» При афективному кінці психолог повертає дитину до ролі, в якій він рятував би інших героїв.

Готовність дитини до шкільного навчання

Готовність дітей до школи може визначатися за такими параметрами, як планування, контроль, мотивація, рівень розвитку інтелекту:

1. Планування - уміння організувати свою діяльність відповідно до її мети:

- низький рівень - дії дитини не відповідають меті;
- середній рівень - дії дитини частково відповідають змісту мети;
- високий рівень - дії дитини повністю відповідають змісту мети.

2. Контроль - уміння зіставляти результати своїх дій з поставленою метою:

- низький рівень - повна невідповідність результатів зусиль дитини поставленій меті (сама дитина цієї невідповідності не бачить);

- середній рівень - часткова відповідність результатів зусиль дитини поставленій меті (самостійно дитина не може побачити цю неповну невідповідність);

- високий рівень - відповідність результатів зусиль дитини поставленій меті (дитина може самостійно зіставити всі отримані нею результати з поставленою метою).

3. Мотивація навчання - прагнення знаходити приховані властивості предметів, закономірності у властивостях оточуючого світу й використовувати їх:

- низький рівень - дитина орієнтується тільки на ті властивості предметів, які безпосередньо доступні органам відчуттів;

- середній рівень - дитина прагне орієнтуватися на деякі узагальнені властивості оточуючого світу - знаходити й використовувати ці узагальнення;

- високий рівень - яскраво виражене прагнення знаходити приховані від безпосереднього сприйняття властивості оточуючого світу, його закономірності; присутнє бажання використовувати ці знання у своїх діях.

4. Рівень розвитку інтелекту:

- низький - невміння слухати іншу людину, виконувати логічні операції аналізу, порівняння, узагальнення, абстракції й конкретизації у формі словесних понять;

- нижче середнього - невміння слухати іншу людину; помилки у виконанні всіх логічних операцій у формі словесних понять;

- середній - невміння слухати іншу людину, прості логічні операції - порівняння, узагальнення у формі словесних понять — виконуються без помилок, у виконанні більш складних логічних операцій - абстракції, конкретизації, аналізу, синтезу - допускаються помилки;

- високий - можливі деякі помилки в розумінні іншої людини й у виконанні всіх логічних операцій, але ці помилки дитина може виправити сама без допомоги дорослого;

- дуже високий - можливість слухати іншу людину, виконувати будь-які логічні операції у формі словесних понять.

Дитина до школи не готова: не вміє планувати й контролювати свої дії, мотивація навчання низька (орієнтується тільки на дані органів чуттів), не вміє слухати іншу людину й виконувати логічні операції у формі понять.

Дитина до школи готова: вміє планувати й контролювати свої дії (або прагне до цього), орієнтується на приховані властивості предметів, на закономірності оточуючого світу, прагне використовувати їх у своїх діях, вміє слухати іншу людину та вміє (або прагне) виконувати логічні операції у формі словесних понять.

Поглиблене обстеження дітей здійснюється перед надходженням у школу (квітень - травень). На підставі результатів обстеження остаточний висновок про готовність дітей до школи дає

психолого-педагогічна комісія, що складається з психолога, фізіолога, лікаря-педіатра й вчителя. В умовах різнорівневої диференціації комісія може сформувати класи 1, 2, 3-го рівнів.

При визначенні рівня готовності дитини до шкільного навчання орієнтиром може слугувати карта-характеристика, у якій закладені три рівні готовності до навчання за наступними параметрами:

1. Психологічна й соціальна готовність.
2. Розвиток шкільних значущих психофізіологічних функцій.
3. Розвиток пізнавальної діяльності.
4. Стан здоров'я.

Прояви шкільної дезадаптації у школярів

Форма дезадаптації	Причини	Корекційні заходи
Неприспосованість до предметної сторони навчальної діяльності	Недостатній інтелектуальний і психомоторний розвиток дитини, відсутність допомоги й уваги з боку батьків і вчителів	Спеціальні бесіди з дитиною, у ході яких треба встановити причини порушень навчальних навичок і дати рекомендації батькам
Нездатність довільно управляти своєю поведінкою	Неправильне виховання в родині (відсутність зовнішніх норм, обмежень)	Робота з родиною; аналіз власної поведінки вчителем з метою запобігти можливому неправильному поведінню
Нездатність прийняти темп шкільного життя (частіше зустрічається у соматично слабких дітей, дітей із затримками розвитку, слабким типом нервової системи)	Неправильне виховання в родині або ігнорування дорослими індивідуальних особливостей дітей	Робота з родиною, визначення оптимального режиму навантаження учня
Шкільний невроз, або «фобія школи», - невміння розв'язати протиріччя між сімейними й шкільними «ми»	Дитина не може вийти за межі сімейної спільності - родина не випускає її (частіше це в дітей, батьки яких несвідомо використовують їх для вирішення своїх проблем)	Необхідне підключення шкільного психолога - сімейна терапія або групові заняття для дітей у поєднанні з груповими заняттями для їхніх батьків

Приклад докладного сценарію спеціалізованих занять психокорекційної програми для дітей молодшого шкільного віку з порушеннями структури самосвідомості

Враховуючи специфіку самосвідомості занедбаних молодших школярів, необхідно допомогти їм змінити негативне ставлення до себе, сформувати впевненість, прагнення до успіху. Для цього може бути використана спеціальна корекційна програма, спрямована на розвиток різних структур самосвідомості дитини, що складається з 10 занять.

Мета психокорекційної програми: корекція структури самосвідомості, що заключається у формуванні впевненості в собі, вміння отримувати соціальне визнання, зменшенні тривожності та конфліктності.

Заняття 1.

Мета: підвищення впевненості в собі.

Завдання:

- формувати позитивне ставлення дитини до свого "Я";
- розвивати вміння правильно оцінювати та характеризувати особливості своєї зовнішності;
- розвивати здатність розуміння емоційного стану іншої людини та адекватного реагування на нього;
- формувати вміння виокремлювати свої переваги;
- розвивати орієнтацію на позитивну оцінку якостей однолітків.

Вправи:

1) "Твоє ім'я" (Назвати ім'я, його варіанти, людей, які мають таке ж ім'я.)

2) "Ідентифікація з ім'ям в минулому, теперешньому, майбутньому" (Дорослий пропонує дитині намалювати себе в минулому, теперешньому, майбутньому та підписати портрети. Після цього відбувається обговорення, якою дитина була, є і буде.)

3) Етюд "Зустріч з другом" (Дорослий розповідає дітям історію: "У хлопчика був друг. Прийшло літо, хлопчик залишився у місті, а його друг поїхав з батьками відпочивати. Сумно в місті без друга. Проїшов місяць. Одного разу іде хлопчик по вулиці і раптом бачить свого друга. Як же ж вони зраділи один одному!" За бажанням діти грають цей етюд, використовуючи виразні рухи: обійми, пошмішку, сум, радість.)

4) "Найкращий" (Проводиться конкурс на виявлення найвеселішого, найголоснішого, найкращого свистуна, співака, гімнаста.)

5) Моделювання позитивної поведінки - доброї, такої, яку всі люблять та поважають.

6) "Паровозик" (Діти стоять один за одним, тримаючись за плечі. Паровозик везе дітей, долаючи різні перешкоди.)

7) "Хоровод" (Діти стають у коло, тримаються за руки, посміхаються один одному, рухаючись чи вліво, чи вправо.)

Заняття 2.

Мета: підвищення впевненості в собі.

Завдання:

- формувати позитивне ставлення до власного "Я";
- формувати навички фізичної культури;
- навчати прийомам ауторелаксації та психом'язовому тренуванню.

Вправи:

1) "Спробуй влучити у кеглю" (Дитині пропонується сісти та опертися руками позаду, ноги зігнути. Перед ногами кладеться м'яч. Дитина повинна відштовхнути м'яч ногами таким чином, щоб влучити в кеглю на відстані 3-4 кроків).

2) "Пролізь через руки" (Зчепивши пальці рук, необхідно пролізти через руки так, щоб вони опинилися позаду.)

3) "Бій півнів" (Учасники намагаються вивести один одного з рівноваги, штовхаючись лівим, або правим плечем. Програє той, хто торкнеться іншою ногою землі. Руки діти тримають на поясі.)

4) "Сідай - вставай" (Схрестивши ноги, обійнявши свої плечі руками, необхідно сісти і встати, не допомагаючи собі руками.)

5) Гра "Корабель" (Дорослий каже: "Уявіть собі, що ми на кораблі. При словах: "Тиха, спокійна погода, світить сонечко"- ви повинні показувати гарну погоду. При слові: "Буря" ви повинні утворювати шум, качати корабель сильніше. А один з вас повинен перекичати бурю: "Я не боюся бурі, я найсильніший матрос!")

6) Гра "Жмурки" (Одна дитина з зав'язаними очима шукає інших дітей в кімнаті.)

7) Комплекс "Музична мозаїка"(Діти виконують під різну музику певні рухи, зображуючи настрій музичного фрагменту.)

Корекція тривожності та шкільних страхів молодших школярів

Працюючи із тривожними дітьми, варто враховувати їх особливе, специфічне відношення до успіху, неуспіху, оцінки й результату. Як відомо, такі діти надзвичайно чутливі до результатів власної діяльності, болісно бояться й уникають неуспіху. Одночасно їм дуже важко самотійно оцінити результати своєї діяльності, вони не можуть самі вирішити, правильно чи неправильно вони зробили що-небудь, а чекають цієї оцінки від дорослого.

Таке особливе відношення до успіху й неуспіху, з одного боку, підвищує травматичну ймовірність невдач, причому невдач, які діти з високою шкільною тривожністю пояснюють в основному власною неповноцінністю, відсутністю здібностей. З іншого боку, робить дитину надзвичайно залежною від дорослого, гіпертрофує фігуру дорослого, вчителя в його очах. Це відбивається й на мотивації навчання, в основі якої лежить прагнення «робити все так, як говорить вчитель, заради його схвалення».

Підвищена значущість вимог школи, що веде до дезорганізації діяльності дітей, їхнього поведіння, сильної напруженості, знімається за допомогою прийому «Школа клоунів». Діти читають (або їм читали) уривки з однойменної книги Е. Успенського, розповідають про які-небудь правила цієї школи, придумують уроки, оцінки (вчитель приймає у цьому активну участь). При цьому кожна дитина обов'язково повинна що-небудь говорити або показувати. Клас попередньо домовляється, яке правило для «Школи клоунів» буде виконуватися, і воно включається в хід «навчальних», ігрових занять, що сприяє, крім усього іншого, і розвитку довірливості. Завдання такої роботи-гри, з одного боку, показати відносність меж «добре - погано», зняти сприйняття правил як категоричних вимог, а з іншого боку - допомогти дітям усвідомити, для чого ці правила потрібні. Інакше кажучи, застосовується прийом «відсторонення». Діти починають розуміти, що вимоги, правила відносні й разом з тим необхідні. Таким чином, створюються умови для подолання імпульсивного прагнення завжди й у всьому діяти за правилами.

Не менш важливим напрямком цієї роботи є розвиток у дітей мотиву компетентності як одного із центральних мотивів навчання,

прагнення бути не гірше інших, не миритися із власною «неповноцінністю».

Для розвитку зазначених мотивів варто акцентувати відповідні моменти в змістовній оцінці й використовувати ряд спеціальних прийомів. Суть одного з них, умовно названого «Я не можу - я можу - я зумію», полягає в наступному. Якщо дитина відмовляється виконувати яке-небудь завдання, говорячи, що вона напевно з ним не впорається, вчитель просить її уявити іншу дитину, що знає набагато менше, ніж вона, й насправді не може впоратися із завданням (не знає букв, цифр, не вміє говорити), і зобразити таку дитину. Потім просить уявити й зобразити дитину, що зуміє впоратися із завданням. При цьому діти звичайно переконуються, що вони досить далеко просунулися від повного невміння й можуть, якщо спробують, просунутися ще далі. Дитина кладе кисті рук на відкриті долоні дорослого, і весь клас вимовляє «чарівне заклинання»: «Я не можу...» - кожний по черзі говорить, чим йому важко це завдання; «Я можу...» - діти по черзі говорять, що вони можуть зробити; «Я зумію...» - кожний намагається сказати, наскільки він може виконати завдання, якщо прикладе всі зусилля. При цьому правильність або неправильність реплік дітей не коментується, підкреслюється тільки, що кожний чогось не вміє, чогось не може й кожний зуміє, якщо захоче, домогтися просування вперед і, отже бути не гірше інших.

Стимуляції мотиву «бути не гірше інших» сприяє і застосування відомого прийому, умовно названого «Це - брунька». Вчитель просить дітей вишикуватися в ряд - від того, хто краще всіх виконав яке-небудь завдання, до того, хто упорався з ним гірше, ніж інші. Ця вправа звичайно виконується наприкінці заняття. У деяких випадках такий «ланцюжок» створює хто-небудь із дітей (причому після того, як він складений, ця дитина повинна сама знайти своє місце, природно, у цій ролі повинні побувати всі діти), в інших - побудова відбувається без чиїхось вказівок. Вправа робиться у вигляді швидкої розминки, підстави для побудови увесь час змінюються, при чому вчитель мінімально втручається в цю «оцінку й самооцінку», спостерігаючи в основному за тим, щоб ніхто з дітей не виявлявся увесь час у положенні лідера й ніхто - у положенні замикаючих. У тих випадках, коли декілька

дітей справляються із чим-небудь однаково добре, вони беруться за руки й піднімають їх вгору, а якщо всі справляються добре, утворюється коло.

Особливо варто сказати про прийоми, що допомагають дітям зняти підвищену напруженість. Як відомо, саме з нею часто бувають пов'язані рухові занепокоєння, агресивність. В цих випадках можна використати щит, який тримає дорослий або інша дитина та у якій можна стукати іграшковим м'ячем, бити кулаком тощо. Цей прийом можна змінювати в залежності від умов.

Метод незакінчених речень використовується для діагностики страхів у різних сферах спілкування й діяльності школяра. Дитині пропонується закінчити речення. Наприклад:

Коли я думаю про школу....

Коли я йду до школи...

Коли я чую дзвінок...

Коли я бачу вчителя...

Коли в нас контрольна...

Коли закінчуються уроки...

Коли я відповідаю у дошки...

Коли я одержую двійку...

Коли вчитель ставить запитання, я...

У закінченнях заданих речень проєктуються емоційні переживання дитини, які дуже важливо знати вчителю.

Вивчення малюнків дозволяє краще зрозуміти інтереси, захоплення дітей, особливості їхнього темпераменту, переживань і внутрішнього світу. Так, перевага сірих тонів і домінування чорних кольорів у малюнках підкреслює відсутність життєрадісності, знижений тон настрою, велику кількість страхів, з якими не може впоратися дитина. Навпаки, яскраві, світлі й насичені фарби вказують на активний життєвий тонус і оптимізм. Широкі мазки при малюванні фарбами, масштабність, відсутність попередніх начерків і наступних, що змінюють первісний сюжет домальовувань показують впевненість і рішучість. Підвищена збудливість і особливо гіперактивність знаходять своє вираження в нестійкості зображення, його змазаності або у великому числі виразних ліній, що не перетинаються. При загальмованості та хвилюванні діти малюють мало, віддаючи перевагу іншим видам діяльності.

Особливу цінність представляє малювання в групі на наступні теми, по черзі запропоновані на кожному занятті: «У школі», «На вулиці, у дворі», «Родина», «Що мені сниться страшного і чого я боюся в день», «Що трапилося зі мною найгірше та найкраще», «Ким я хочу бути».

При малюванні доцільніше всього користуватися кольоровими олівцями. За місяць до цього можна попросити дітей принести свої малюнки, щоб деякі з них показати в групі. Мета цього полягає в активізації інтересу до малювання вдома.

Теми для малювання на перших двох заняттях діти обирають самостійно. Це може бути будиночок, машина, дерево, потім ведмедик, собака, пташка, людина тощо.

Після підготовчих занять можна приступати до тематичного малювання. Не перевищуючи 30 хвилин заняття проводяться два рази на тиждень і зачіпають одну, максимум дві теми. Якщо хтось із дітей відмовляється малювати, не слід фіксувати на цьому увагу, так само як підкреслювати успіхи інших. (Краще такі заняття проводити у позаурочний час).

У малюнках на тему «У школі» виявляє інтерес взаємне розташування фігур однолітків і автора малюнків. Діти з істеричними рисами характеру поза своїм реальним положенням малюють себе звичайно в центрі групи. У дітей з невротичними реакціями на малюнку мало однолітків або вони відсутні зовсім, що відображає проблеми взаєморозуміння з ними. Те ж відноситься до малюнків на тему «На вулиці, у дворі». Все це вказує на труднощі у налагодженні дружніх, стійких контактів і надмірну опіку в родині.

Найбільш інформативним вважається малюнок на тему «Родина». Дається інструкція намалювати всіх, з ким живе дитина. При аналізі малюнку варто враховувати не тільки вміння об'єктивно відбивати сімейну ситуацію, але й на установку на її зміну в сприятливу для дитини сторону. Також має значення порядок і близькість розташування фігур й особливе місце самої дитини: між батьками або поруч з одним з них. В останньому випадку це говорить про більш виражену прихильність до одного з батьків. Заслуговують на увагу й розміри фігур, які співвідносяться з їхньою роллю й авторитетом для дитини. Нарешті колірна гама, загальна

з одним з дорослих вказує на більший ступінь ототожнення з ним за ознакою статі.

Тема «Що мені сниться страшного або чого я боюся вдень» дає можливість відобразити найбільш яскравий страх. Який саме страх вчитель не пояснює, і кожна дитина повинна самостійно обрати його. Не є обов'язковим і сам малюнок, тим більше якщо страхи заперечуються взагалі. Якщо ж малюнок зроблений, то виходить, дитина змогла перебороти страх у своїй свідомості та відбити вольовим зусиллям те, про що вона намагається не думати.

Графічне зображення страху не призводить до його посилення, а, навпаки, знижує напруження від тривожного очікування його реалізації. В малюнках страх вже багато в чому є реалізованим.

Тема «Що трапилося зі мною найгірше та найкраще» дає дитині можливість вибору подій. Більшість намагається малювати радісні періоди свого життя. Хоча у кожному класі завжди є діти, які малюють неприємні події, що може бути основою для подальшої психотерапії такої дитини.

«Ким я хочу бути» - заключний розділ тематичного малювання, який вносить оптимізм та підвищує впевненість дітей в своїх силах.

Практична частина заняття

1. Вправа на розвиток вміння правильно діагностувати психологічні порушення дітей дошкільного та молодшого шкільного віку.

Студентам пропонується текст з описом поведінки різних дітей у дитячому садочку та школі. Їх завдання: визначити вид психологічного порушення (афективність, агресивність, пасивність, гіперактивність, імпульсивність, нечесна поведінка, асоціальна поведінка, замкненість, невпевненість), аргументувати свою точку зору та запропонувати шляхи психокорекції, подолання даної проблематики.

Задача 1.

1. Дитині важко зосередитися на чомусь.
2. Будь-яке завдання викликає надмірну тривогу.
3. Під час виконання завдання дитина дуже напружена, скута.
4. Часто говорить про можливі неприємності.

5. Спить неспокійно, погано засинає.
6. Дитина ляклива, багато що викликає в неї страх.
7. Звичайно неспокійна, легко засмучується.
8. Погано переносить чекання.
9. Не любить братися за нову справу.
10. Не впевнена у собі, своїх силах, боїться труднощів.

Задача 2.

1. Дитина завжди знаходить швидку відповідь, коли про щось запитують (можливо, і неправильну, але дуже швидко).
2. У неї часто змінюється настрій.
3. Часто відчувається, що їй все набридло.
4. Швидко, не вагаючись, приймає рішення.
5. Часто відволікається на заняттях.
6. Коли хтось з дітей на неї кричить, вона також кричить у відповідь.
7. Звичайно впевнена, що впорається з будь-яким завданням.
8. Це людина дії, розмірковувати не вміє і не любить.
9. В іграх не підкоряється загальним правилам.
10. Гарячкує під час розмови, часто підвищує голос.

Задача 3.

1. Злий дух часом вселяється в дитину.
2. Вона не може змовчати, коли чимось незадоволена.
3. Коли хтось її образить, вона обов'язково прагне поквитатися з ним.
4. Часом вона із задоволенням ламає іграшки, щось розшматує, рве книжки.
5. Інколи вона так наполягає на чомусь, що люди навколо виходять з терпіння.
6. У відповідь на звичайні розпорядження прагне зробити все навпаки.
7. Часто не за віком сварлива.
8. Любить бути першою, верховодити, підкоряти собі інших.
9. Легко свариться, вступає в бійку.
10. Не зважає на ровесників, не поступається, не ділиться нічим.

Задача 4.

1. Часто претендує на похвалу за те, що насправді зробила інша людина.

2. Жадібна, хоче отримати більше того, що їй належить.
3. Часто звинувачує кого-небудь у тому, в чому насправді була винна сама.
4. Трапляється, що привласнює речі, які належать іншій людині.
5. Рідко зізнається, що заподіяла комусь шкоду.
6. Любить перебільшувати, хвалитися, вигадувати небилиці.
7. Охоче дає обіцянки, які тут же порушує.
8. Завжди знаходить виправдання непорядному вчинку.
9. Заперечує свої помилки.
10. Не погоджується, коли хтось підозрює її в егоїзмі й користюлюбстві.

Задача 5.

1. Дитина часто порушує правила поведінки, встановлені вихователем.
2. Любить сміятися з інших.
3. Кривдить своїх товаришів: б'є їх, штовхає, дражнить.
4. Часто говорить одне, а робить інше.
5. Розповідає непристойні історії, вживає нецензурні слова.
6. Переконана, що її пустощі нікому не шкодять.
7. Для своєї користі часто обдурює інших.
8. Інші діти скаржаться, не хочуть гратися з нею.
9. Докучає людям, розповідаючи жахливі історії, про які дізналася з кінофільмів і розмов між дорослими.
10. виявляє жорстокість до тварин, нищить без потреби рослини.

Задача 6.

1. Дитина цурається своїх однолітків.
2. Не довіряє іншим людям, побоюється їх.
3. Не любить дивитися в очі людини, з якою розмовляє.
4. Мовчазна, не підтримує розмову з чужими людьми.
5. Часто здається, що дитина чимось незадоволена.
6. Її часто підозрюють у здійсненні негарних вчинків.
7. Дитина легко ображається на інших.
8. Часто буває засмученою.
9. Любить гратися сама.
10. Дитяча компанія їй швидко набридає.

Задача 7.

1. Дитина стурбована тим, що думають про неї інші.
  2. Вона гадає, що повинна завжди все знати.
  3. Вважає, що не має права помилятися.
  4. Свої вчинки намагається виправдати перед іншими людьми.
  5. Спочатку вона піклується про інших, а потім уже про себе.
  6. Коли дитина зробить помилку, то почувається винною.
  7. Вважає, що всі люди, з якими вона спілкується, повинні її любити.
  8. Дозволяє іншим людям контролювати свою поведінку.
  9. Намагається допомогти людям навіть тоді, коли її про це не просять.
  10. Часто почувається незручно, ходить, потупивши очі.
2. Презентація кожним студентом підготовленого вдома сценарію одного заняття з психогімнастики та проведення однієї вправи з групою.
3. Вправа «Лист психолога».
- Студентам пропонується написати листи, обравши певний адресат з наступного переліку:
- дівчинці (9 років), яка вкрала гроші та на них купила гостинців всьому класові;
  - матері хлопчика (9 років), який не хоче бути хлопчиком;
  - батькові дівчинки (7 років), який не живе з нею;
  - бабусі дівчинки (7 років), яку вона виховує самостійно, її терпіння вже на межі;
  - вихователю дитини (5 років), яка є непопулярною серед однолітків;
  - матері хлопчика (6 років), який постійно конфліктує з однолітками;
  - вихователю замкненої та невпевненої в собі дівчинки (6 років);
  - вчителю дитини (8 років), яка дуже втомлюється на уроках;
  - батькові хлопчика (10 років), від агресії якого страждає клас та вчителі;
  - матері хлопчика (8 років), який постійно втікає з дому.
- Після написання листів студенти обговорюють їх зміст в групі.

Література до практичної частини

Основна (1 (С. 344), 9 (С. 34));

Додаткова (42 (С. 30, С. 36-37, С. 42, С. 56, С. 61, С. 67, С. 72).

Питання, що виносяться на самостійне опрацювання

1. Критерії оцінки відхилень в поведінці дітей дошкільного віку.
2. Основні види порушень поведінки дітей та їх корекція.
3. Психогімнастика як один з ефективних методів розвитку рухової довільності дітей дошкільного віку (підготовка сценарію одного заняття з психогімнастики).
4. Корекційна допомога дітям із труднощами у навчанні.
5. Діти з синдромом дефіциту уваги (гіперактивні), методи корекції їх поведінки.
6. Причини виникнення страхів та їх корекція (підготовка одного заняття з корекції страхів молодших школярів).

Теми доповідей і рефератів

1. Емоційні порушення в дитячому садочку та їх психологічна корекція.
2. Вимірювання і засоби зменшення дитячої імпульсивності в дошкільному віці.
3. Виявлення і корекція нечесної поведінки.
4. Сказкотерапія як один з методів корекційно-розвиваючої роботи з дітьми молодшого шкільного віку.
5. Психотехнічні прийоми визначення і подолання замкненості у молодших школярів.
6. Психологічна допомога невпевненим дітям молодшого шкільного віку.
7. Розвиток емоційної сфери молодших школярів.

Література до теми

Основна (2, 5, 9, 10, 11);

Додаткова (14, 16, 18, 21, 22, 24, 26, 30, 31, 32, 33, 35, 36, 39, 40, 42, 44, 46, 49, 50, 51, 53, 54, 71, 75, 77, 78).

Тестові завдання для контролю та самоконтролю

1. Розвиток психологом основ довільності психічних процесів та їх тренування у дошкільників:

- а) поведінкова терапія;
  - б) психологічний супровід природного розвитку дитини;
  - в) жетонна терапія;
  - г) метод послідовної десенсибілізації.
2. Заняття з розвитку основ довільності психічних процесів дошкільників проводяться у формі:
- а) ігор-драматизацій;
  - б) тренінгу;
  - в) бесіди;
  - г) діалогічного спілкування.
3. Схильність дитини до частих гострих та руйнівних емоційних реакцій, що виникають відповідні форми поведінки: підвищену образливість, впертість, негативізм, замкненість, загальмованість, емоційна нестійкість:
- а) агресивна поведінка;
  - б) адиктивна поведінка;
  - в) афективна поведінка;
  - г) асоціальна поведінка.
4. Причина афективної поведінки дитини:
- а) однозначність сприймання ситуації та не володіння способами її переосмислення;
  - б) замкненість та загальмованість;
  - в) невпевненість в собі;
  - г) негативізм та агресивність.
5. Вид порушення міжособистісної взаємодії в групах дитячого садочку, ефективним прийомом подолання якого є емоційний коментарій дорослим всього, що відбувається навколо, що допоможе дитині емоційно відгукнутися на події:
- а) симптом антилідерства;
  - б) "Комплекс Попелюшки";
  - в) непопулярність дитини серед однолітків;
  - г) симптом некоммунікативності.

6. Вид порушення міжособистісної взаємодії дошкільників, при якому дитина характеризується негативним самосприйняттям, відмовою собі в позитивних рисах, байдужістю до себе, відлюдкуватістю:
- а) симптом втоми;
  - б) "Комплекс Попелюшки";
  - в) симптом відкрито конфліктної поведінки;
  - г) симптом некоммунікативності.
7. Утворення неадекватних механізмів пристосування дитини до школи у формі порушення навчання та поведінки:
- а) шкільна дезадаптація;
  - б) шкільна тривожність;
  - в) неготовність до школи;
  - г) афективна поведінка.
8. Афективне відображення в свідомості дитини конкретної погрози для її життя та благополуччя:
- а) тривога;
  - б) страх;
  - в) афект;
  - г) стрес.
9. Емоційно загострене відчуття погрози:
- а) тривога;
  - б) страх;
  - в) афект;
  - г) стрес.
10. Один з центральних методів подолання шкільної тривожності:
- а) метод послідовної десенсибілізації;
  - б) "жетонна" терапія;
  - в) сюжетно-рольові ігри;
  - г) ігри-драматизації.

Тема 6. Психологічна робота з учнями підліткового та раннього юнацького віку

- Акцентуації характеру як вид роботи психолога з підлітками.
- Внутрішні конфлікти підлітків: психодіагностика та корекція.
- Профілактика виникнення негативних звичок, впровадження здорового способу життя у підлітків.
- Проблеми міжособистсного спілкування у підлітковому віці. Криза підліткового віку як проблема психологічної роботи в школі.
- Профорієнтаційна робота зі старшокласниками.
- Проблеми міжособистісної взаємодії юнацтва (конфлікти, лідерство).
- Психологічна підтримка процесу становлення особистісної ідентичності як вид діяльності психологічної служби в школі. Проблема сенсу життя в ранньому юнацькому віці.

Основні поняття: вікові особливості підліткового віку, акцентуації характеру, вікова криза, негативізм, афективна поведінка, соціально-психологічний тренінг, внутрішній конфлікт, тренінг комунікативних навичок, здоровий спосіб життя, профілактика виникнення негативних звичок, професійне самовизначення, профорієнтація, профінформація, профагітація, профпросвіта, профдіагностика (профвідбір, профпідбір), профконсультація, інфантилізм, професійна перспектива, професіографія, лідерство, особистісна ідентичність, тренінг особистісного зростання.

План семінарсько-практичного заняття

1. Проблема акцентуації характеру підлітків та засоби їх корекції.
2. Психологічна робота з подолання комунікативних проблем підлітків.
3. Проблеми внутрішніх конфліктів підлітків: діагностика та психологічна допомога у подоланні.
4. Профорієнтаційна діяльність шкільного психолога.
5. Становлення особистісної ідентичності в ранньому юнацькому віці: сутність, психологічні особливості, діагностика і корекція.

Тип акцентуації	Основні риси	Позитивні риси	Форми дезадаптації	Фактори, що провокують	Рекомендації
Гіпертимна (підвищений та активний настрій)	Прагнення до лідерства, зміна хобі, схильність до переорієнтації, підвищена активність, рухливість, схильність до ризику, екстравертованість	Швидкість засвоєння навчального матеріалу, легкість спілкування, активність, енергійність, вміння викликати довіру, відповідальність, нестандартність мислення	Авантюризм, нестійкість, схильність до алкоголізації та ризику, недисциплінованість, конфлікти з дорослими	Бездіяльність, обмеження вибору, самотність, регламентування діяльності, емоційна відповідальність, жорсткий контроль	Размаїття діяльності та контактів, діяльність в колективі, демократичний стиль спілкування
Циклоїдна (ейфорія - дисфорія)	Ейфорія - гіпертимія, дисфорія - нестійкі. Прихований тип		По фазах	Перенавантаження, тиск, раптовість	Гучка тактика в залежності від фази
Нестійка (відсутність волі)	Непосидючість, неоптимальність, залежність від інших, сугестивність, пасивність в діяльності, прагнення до поверхових зацікавлень	Вміння не перетомлюватися, отримувати сильні враження, довірливість, відкритість, послужливість	Втечі з дому, делінквентна та адекватна поведінка	Безконтрольність, нецілеспрямоване виховання	Тверде, авторитарне керівництво, чіткий режим, порядок, група з позитивними установками

Продовження таблиці

1	2	3	4	5	6
Лабільна (рухливість, межова змінюваність настрою)	Немотивована зміна настрою, чутливість до чужої думки, дратівливість, хворобливість, залежність стану від настрою, імпульсивність, слабкий самоконтроль, конфліктність	Комунікативність, чутливість, емпатія, хоббі - музика, спілкування в компаніях	Афективна поведінка, неврози, депресія, демонстративні втечі, суїцидальна поведінка, гомосексуалізм	Відчуження близьких людей, втрати	Позиція друга-вчителя, заохочення, емоційна підтримка, емпатія
Конформна (залежність від думки групи, підкорення їй)	Відсутність особистісного ставлення до світу, життя за правилом «як всі», велика адаптивність ціною власних жертв, некритичність мислення, несамостійність, відсутність волі	Консерватизм, прагнення до стійкості, адаптація до групи	Участь у групових правопорушеннях та злочинах	Негативний приклад групи, зміна колективу	Позиція людина, яка опікується іншими, розвиток критичного мислення та рефлексивної поведінки
Істероїдна (прагнення уваги, потреба дивувати, викликати співчуття)	Завищена самооцінка, схвалювання неіснуючими досягненнями, нездатність переносити критику, прагнення бути «на сцені», дружба з відомими людьми	Наполегливість, ініціативність, комунікабельність, активність, організаторські здібності, енергійність	Демонстративна поведінка, егоцентризм, афективна поведінка	Публічне позбавлення ореолу, ізоляція, сірість	Позиція батька чи глядача, ігнорування демонстративної поведінки, надання «сцени»
Шизоїдна (замкненість, відчуженість)	Дивні вчинки, труднощі контактів, емоційна холодність, спілкування з дорослими, фантазування, низька інтелектуальна та фізична активність	Холодний розум, здатність нестандартно мислити, здатність працювати наодинці, аналітичні здібності	Втечі, асоціальна поведінка борця за справедливість, адиктивна та суїцидальна поведінка, фантазування	Насильницький привід до групи, емоційні контакти, лідерство	Анонімне обговорення, тілесні заняття, позиція вчителя, який переконали, суперечить неповноцінності

Продовження таблиці

1	2	3	4	5	6
Астено-невротична (підвищена втомлюваність, іпохондрія)	Дратівливість, лякливість, невпевненість, тривожність, схильність до неврозів, постійне незадоволення «все погано та всі погані»	Здатність розраховувати свої сили, акуратність, дисциплінованість, скромність	Афективна поведінка, шкільна тривожність	Інвалідизація, гіпер- та гіпоопіка, конфлікти	Посильні вимоги, режим, збалансоване ставлення
Епілептоїдна (схильність до сумно-злого настрою)	Інертність, сумлінне виконання власних правил, брутальність, намагання зірвати злість на оточуючих, деспотизм, мстивість серед однолітків	Наполегливість у досягненні мети, пунктуальність, відповідальність, витримка, увага до дрібниць	Сексуальні відхилення, схильність до азартних ігор, алкоголізація, афективна поведінка	Відсутність емоційного тепла, жорстокість, заціпання егоїстичних інтересів	Можливість спертися на акуратність, здібності до ручної майстерності, комерції, тактовності
Сензитивна (велика чутливість)	Замкненість, схильність до самозвинувачення, підвищена вразливість, комплекс неповноцінності, велика прихильність до батьків та друзів	Висока моральність, здатність бачити внутрішню суть, орієнтація на істинні почуття	Соціальна відокремленість, втечі, суїцид, компенсація та гіперкомпенсація	Емоційна відповідальність, домашня гіперпротекція, підвищена моральна відповідальність	Довгі переконання, демонстрація потреби іншим, опора на інтуїцію, естетичні хоббі
Психостенічна (тривожність)	Страхи, нерішучість, педантизм, підвищена чутливість до порядку, страхи за своє майбутнє та майбутнє близьких, причепливі думки	Інтереси, здатність брати на себе відповідальність за інших, емоційна прихильність до матері, відповідальність за справу	Невротичні захворювання в майбутньому, легке перенесення перешкод у теперішньому	Підвищена відповідальність, ситуація вибору, домінуюча гіперпротекція, підвищена моральна відповідальність	Рациональне переконання, заохочення реальної діяльності, заняття спортом без змагання

Технологія психологічної роботи з підлітками у школі

1. Організаційні питання:

- *запит адміністрації на роботу з підлітками;*
- *зустріч з педагогами, які працюють у класах підлітків та отримання інформації про них;*
- *зустріч з батьками, їх знайомство з метою роботи, отримання їх згоди на діагностичну та корекційну роботу;*
- *зустріч психолога з підлітками та їх мотивування на спільну роботу;*

- *опрацювання отриманої інформації;*

- *планування діяльності.*

1. Діагностичні процедури:

1) - *особистісні особливості;*

- *самооцінка;*

- *інтелектуальний розвиток;*

- *характер стосунків;*

- *професійна орієнтація*

(корекція програми тренінгу з врахуванням труднощів підлітків);

1) індивідуальна зустріч з батьками підлітків, які мають проблеми (першочергова допомога у вирішенні проблем, спрямування батьків на позитивні стосунки з дітьми);

2) зустріч з вчителями (спільне обговорення причин труднощів підлітків та можливості створення спеціальних умов навчання для них).

3. Тренінг з підлітками:

- *тренінг життєвих вмінь (корекційний клас);*

- *тренінг особистісного зростання (звичайний клас).*

4. Консультативно-методична робота:

- *індивідуальна робота психолога за запитом підлітка;*

- *індивідуальна робота психолога за запитом батьків;*

- *співпраця з вчителями, обговорення особливостей віку на конкретних вчинках дітей.*

2. Профорієнтаційна робота:

- *індивідуальна співбесіда з кожним підлітком за результатами профдіагностики;*

— *робота з класним керівником та обговорення можливостей та обмежень кожного підлітка;*

Підведення підсумків, виокремлення функцій психологічного та педагогічного супроводу важких підлітків, планування наступної роботи.

Змістовні напрямки програми:

1) Навчання соціально-психологічним навичкам.

2) Профілактика залежних станів, формування критичного ставлення до шкідливих звичок.

3) Допомога у створенні життєвої стратегії, виборі професії.

Орієнтовна програма факультативного курсу «Лідерство», розробленого Ананченко М.Ю. та Овсянкіним П.Є.

I. Введення до курсу «Лідерство»

II. Основна частина

1. Визначення лідерства (основні теорії лідерства, його ролі, рейтинг лідерських якостей, дискусія: як ставати лідером, чи проявляється лідер з дитинства, наскільки схожі відомі нам лідери).

2. Лідер і влада (що поганого та доброго у владі над собою, людьми, традиційний погляд на владу, лідер та його оточення, лідер та самотність, тестування на лідерство).

3. Лідер та ризик (підходи до ризику, вправи на схильність до ризику, причини ризику, правила мінімального ризику, ризик та влада).

4. Мотивація лідерства (завдання для дослідження мотивів діяльності).

5. Лідер та творче вирішення проблем (вправи на нестандартне мислення).

6. Конструктивна співпраця.

7. Ефективне спілкування (види спілкування, вправи на оволодіння ефективним спілкуванням).

8. Конфлікт та його подолання.

9. Лідерські стилі та характеристика лідерів (розповіді про лідерів, позитивні та негативні риси лідерських особистостей, лідер та стрес).

10. «Дзеркало» (вправи на усвідомлення власних позитивних та негативних сторін, здібностей до лідерства, вправи на ставлення до власних змін, методи зменшення протидії змінам).

II. Жінки-лідери (стереотипи щодо жінок, одяг успішної жінки, видатні жінки-лідери).

III. Підсумок (моделі індивідуальної роботи, завдання для самостійної роботи: скласти план саморозвитку, скласти біографію лідера, організувати зустріч з лідером).

Практична частина заняття

1. Вправа «Лист психолога».

Студентам пропонується написати листи, обравши певний адресат з наступного переліку:

- хлопчику (13 років), який не знає як сподобатися дівчині;
- підлітку (15 років), який ненавидить людей;
- дівчинці (14 років), яка дуже боїться, що вона негарна;
- дівчинці (13 років), яка дуже гарна;
- матері дівчинки (13 років), яка проявляє істеричність.

Після написання листів студенти обговорюють їх зміст в групі.

2. Вправа на розвиток вміння ідентифікувати акцентуації за словесними характерологічними портретами.

Студентам зачитуються тексти про різних людей, їх завдання: визначити, які акцентуації характеру мають ці люди та які методи психокорекції будуть ефективними у кожному випадку.

Портрет 1.

Я - вроджений песиміст. Настрій у мене завжди занижений. Світ я сприймаю через чорні окуляри, життя мені здається марним. Я знаю, що зі мною обов'язково трапиться щось погане. Мені здається, що я в чомусь винний і тому оточуючі погано до мене ставляться. Я завжди всім незадоволений. Все роблю повільно. Я не здатний до вольового зусилля, від труднощів впадаю у відчай. Особливо погано себе почуваю вранці. Життя моє - це постійне страждання та безвихідь.

Портрет 2.

У мене завжди веселий настрій, я відкритий та привітний. Думаю, я добра людина, тому що у мене багато друзів, у житті яких я відіграю велику роль. Я з задоволенням допомагаю людям, хоча не завжди тримаю свої обіцянки. Ненавиджу нудної роботи, яка вимагає терпіння та уважності. На роботі у мене так багато обов'язків, що я не встигаю все робити вчасно. У мене часто бувають

оригінальні ідеї, але я майже ніколи їх не впроваджую в життя. Я зустрічав багато людей, але все ж таки немає людини, кращої за мене. Не люблю, коли мені суперечать, це мене дратує, а коли я злий, я кричу, ображаю всіх упідряд. Життєві негаразди переносю з легкістю, гроші не рахую, легко даю у борг і легко сам залажу у борги.

Портрет 3.

Мабуть, основним в моєму характері є безпричинна зміна настрою. Довгий час я почуваю себе гарно, у мене все виходить, гарно сплю і працюю, у мене гарний апетит, часто зустрічаюся з друзями, навіть, якщо зі мною трапляються неприємності у цей період, я їх з легкістю переносю.

Однак зовсім незрозуміло, чому мій настрій так швидко псується, іноді навіть на тижні чи місяці. У цей період я почуваю себе хворим, таким, що не вірить у свої сили. Від неприємностей я впадаю у відчай. Іноді з'являється страх, що зі мною щось трапиться. Мені не хочеться зустрічатися з людьми, вони дратують мене. Я помітив, що такі зміни настрою найчастіше трапляються восени чи навесні.

Портрет 4.

Я людина весела, відкрита, але найменша неприємність - брутальне слово чи незвичний погляд - псує мені настрій, хоча й ненадовго. Будь-яка гарна новина, тепле слово допомагають мені повернутися до гарного самопочуття. Впродовж всього дня мій настрій може змінюватися від різних причин. Навіть самому буває незрозуміло, чому раптом так сумно стало, або весело. Я ніжний, і рохи дитячий. Моїм почуттям якось не особливо вірять, думають, що вони поверхові, хоча, мабуть, так воно і є.

Портрет 5.

Я часто почуваю себе втомленим. Настрій у мене, як правило, пригнічений. Мені дуже важко зосереджуватися, виконувати роботу, пов'язану з довгим зосередженням - у таких випадках часто Гявляється почуття втоми. Мене непокоїть власний стан здоров'я, часто з'являються думки про якусь важку хворобу. То мене тривожить біль у серці, то головний біль. Апетит у мене поганий, сплю і їж не дуже добре. Я досить часто відчуваю роздратування, кричу та плачу. З труднощами звикаю до нового колективу.

Портрет 6.

Я - людина сором'язлива, скромна та чутлива. Я не можу відстояти власну позицію, важко переживаю брутальне поводження. Я люблю самотність, але боюся темряви, лякаюся будь-яких незвичайних звуків. Я відчуваю свою неповноцінність, мені часто здається, що інші засуджують мене. Саме тому настрій у мене найчастіше занижений, я боюся конфліктів, суперечок, почуваю себе у суспільстві некомфортно. Сон у мене неспокійний та тривожний.

Портрет 7.

Я - нерішуча, схильна до сумнівів людина. Найважче для мене - прийняти якесь рішення. Навіть, якщо я щось вирішив, я вагаюсь: правильно я вирішив зробити чи ні, чи роблю я те, що хотів - і ці сумніви заважають швидко мені просуватися у роботі. Я постійно потребую дружньої підтримки, боюся за своє здоров'я та долю близьких. Постійні тривоги - ось зміст мого життя. Я педант, формаліст, будь-яке відхилення від встановленої норми тривожить мене і злить. Я дуже сором'язливий, тому досить часто боюся зробити те, що вважаю за потрібне. Взагалі, я непристосований до життєвої боротьби.

Портрет 8.

Я - людина замкнена, в компаніях почуваю себе некомфортно та самотньо, але іноді можу поділитися своїми переживаннями перед будь-якою випадковою людиною, якщо вона мені сподобається. Мені важко зрозуміти своїх близьких, їх переживання. Від знайомих постійно чую, що я холодна людина і зі мною складно спілкуватися. Я маю свій погляд на речі і не розумію інших, відкидаючи їх розуміння світу. Постійно наполягаю на своєму, роблю так, як вважаю за потрібне. Мій внутрішній світ абсолютно незрозумілий для інших, тому що я використовую свою ситему слів та образів.

Портрет 9.

Я - людина ідеї, все життя борюся за втілення реформи чи винаходу. Я вище за інших людей, хоча коло моїх знайомих охоплює людей з однаковими поглядами. Я не можу простити людям непогодження з моєю позицією - «хто не зі мною - той проти мене». Я завжди задоволений собою, активний та свіжий. Якщо ставлю перед собою мету, я завжди досягаю її будь-якими шляхами. Мої знайомі часто говорять, що я приношу їм негаразди, але це неправда:

вони самі винні у своїх проблемах. Я вважаю, що людям не можна сильно довіряти. Життя переконує мене в тому, що я завжди правий, і заради цього варто вести боротьбу.

Портрет 10.

У мене немає інших інтересів, окрім інтересів справи та моїх власних. Мене вважають імпульсивним, я впадаю в образи та злість, дуже довго пам'ятаю зло. Я давно впевнився у тому, що якщо не прискіпуватися, то ніхто не буде працювати. Наколо такий безлад, що я вимушений вимагати встановлення дисципліни, тому я занадто вимогливий до інших. Оскільки мені притаманні акуратність та пунктуальність, то я вимагаю того ж від інших. Вважаю своїм обов'язком надавати поради іншим. Терпіти не можу, коли мене перебивають, не дають довести до кінця те, що я розпочав. Іноді у мене буває поганий настрій, тоді я стаю імпульсивним та дратівливим. Я абсолютно негнучкий у спілкуванні з іншими, я завжди кажу те, що думаю і роблю те, що вважаю за потрібне, незважаючи на неприємності.

Портрет 11.

Ненавиджу байдуже ставлення до мене. Люблю бути у центрі уваги. Люблю, коли мене ставлять у приклад, дивуються мені. Люблю розповідати історії, особливо, якщо є прихильні слухачі. Багато хто говорить про мій артистичний таланти. Люблю фантазувати. У своїх фантазіях я досягаю вершин своїх бажань - всі пишуться мною і приділяють мені максимум уваги. Нажаль, я не зміг знайти справжнього друга, бо для мене важлива, у першу чергу, увага до моєї персони. Одягатися люблю так, щоб на мене звертали увагу.

Портрет 12.

Я не люблю самотність. Я не завжди закінчую розпочату справу, особливо, якщо мені ніхто не допомагає і не контролює мене. Дуже люблю розваги, компанії, випивку. Мені подобається все, що заборонено. Я буваю брутальним, роздратованим, неакуратним, веду нерозбірливий спосіб життя. Іноді відчуваю провини за свою поведінку, хоча у всьому винні обставини. Про своє майбутнє я думаю нечасто, особливо у ті моменти, коли мені весело і добре.

Портрет 13.

Я вважаю, що треба жити так, як живуть інші, не відриваючись від колективу. Я не люблю бути оригінальним. Люблю, щоб у мене все було, як у людей: модний одяг, нормальний побут і все

необхідне. Намагаюсь жити так, щоб про мене ніхто не міг сказати щось погане. Розважатися люблю як всі: якщо випити, то в міру і не часто, посидіти у колі друзів, подивитися телевізор. Не люблю тих, хто виокремлюється, ламає встановлений порядок, біжить за новизною. Вважаю, що більшість завжди права.

3. Проведення та аналіз вправ, ігор одного з занять соціально-психологічного тренінгу або тренінгу особистісного зростання, підготовленого вдома кожним студентом.

Література до практичної частини

Основна (1 (С. 344), 7 (С. 214-215));

Додаткова (98 (С. 578-584)).

Питання, що виносяться на самостійне опрацювання

1. Групова психотерапія підлітків при акцентуаціях характеру (підготовка 2-3 психокорекційних вправ на кожний тип акцентуації).
2. Пропагування здорового способу життя та профілактика негативних звичок як види роботи шкільного психолога.
3. Тренінг особистісного зростання, його завдання, структура та методи (підготовка сценарію одного заняття).
4. Методики профорієнтаційної роботи зі старшокласниками.

Теми доповідей і рефератів

1. Тренінг навичок спілкування для підлітків.
2. Психологічна допомога підліткам у пізнанні власного «Я».
3. Психологічна допомога підліткам-інвалідам.
4. Підготовка старшокласників до сімейного життя як вид роботи шкільного психолога.
5. Психологічний супровід процесу осмислення старшокласниками власного життя.
6. Програма факультативу з психології для старшокласників.
7. Активізуючі методики у профорієнтаційній роботі.

Література до теми

Основна (5, 7, 12);

Додаткова (13, 17, 23, 25, 27, 28, 29, 33, 34, 35, 38, 44, 45, 48, 53, 57, 60, 61, 63, 65).

Тестові завдання для контролю та самоконтролю

1. Які труднощі можуть виникнути у підлітків внаслідок інтенсивного формування характеру:
  - а) реакції згрупування;
  - б) патологічні хоббі-реакції;
  - в) акцентуації;
  - г) негативізм.
2. Які труднощі можуть виникнути у підлітків внаслідок цікавості та намагання перевірити себе:
  - а) реакції згрупування;
  - б) патологічні хоббі-реакції;
  - в) афективна поведінка;
  - г) асоціальна поведінка, втечі.
3. Ефективний спосіб корекції акцентуацій характеру підлітків:
  - а) групова психотерапія;
  - б) лекторії;
  - в) індивідуальне консультування;
  - г) консиліум.
4. Виконання якого завдання не передбачає корекція акцентуацій характеру підлітків:
  - а) корекція ставлення до себе;
  - б) корекція ставлення до речей;
  - в) корекція ставлення до інших;
  - г) корекція ставлення до життя.
5. Форма спеціально організованого спілкування, в процесі якої вирішуються питання розвитку особистості, формування комунікативних навичок, надання психологічної допомоги та підтримки:
  - а) профорієнтаційна робота;
  - б) індивідуальне консультування;
  - в) соціально-психологічний тренінг;
  - г) лекторій.

6. Тип акцентуації, що характеризується підвищеним настроєм та активністю:
- а) циклоїдний;
  - б) гіпертимний;
  - в) лабільний;
  - г) конформний.
7. Тип акцентуації, що характеризується немотивованою зміною настрою, імпульсивністю, слабким самоконтролем, конфліктністю:
- а) епілептоїдний;
  - б) сензитивний;
  - в) лабільний;
  - г) шизоїдний.
8. Тип акцентуації, що характеризується відсутністю особистішого ставлення до світу, занадто великою пристосованістю ціною особистісних жертв, некритичністю поведінки:
- а) епілептоїдний;
  - б) конформний;
  - в) сензитивний;
  - г) шизоїдний.
9. Тип акцентуації, при корекції якого психолог повинен використовувати позицію друга-вчителя, максимально співпереживаючи та підтримуючи підлітка:
- а) нестійкий;
  - б) конформний;
  - в) істероїдний;
  - г) лабільний.
10. Тип акцентуації, при корекції якого психолог повинен використовувати позицію батька чи спостерігача, ігноруючи демонстративну поведінку:
- а) шизоїдний;
  - б) істероїдний;
  - в) астеноневротичний;
  - г) епілептоїдний.

11. Проблема раннього юнацького віку, яка характеризує психофізіологічний рівень особистості:
- а) особливості вищої нервової діяльності;
  - б) затримка розвитку теоретичного мислення;
  - в) проблема особистішого зростання;
  - г) несформованість життєвих планів.
12. Проблема раннього юнацького віку, яка характеризує психологічний рівень особистості:
- а) нестійкість емоційної сфери;
  - б) нереалістичність уяви;
  - в) неадекватний рівень домагань;
  - г) несформованість потреб.
13. Проблема раннього юнацького віку, яка характеризує особистіший рівень особистості:
- а) високий рівень тривожності;
  - б) несформованість вольової сфери;
  - в) низька соціальна активність при прагненні до соціального заохочення;
  - г) проблема самоусвідомлення.
14. Проблема раннього юнацького віку, яка характеризує міжособистісний рівень особистості:
- а) несформованість потреб;
  - б) особливості вищої нервової діяльності;
  - в) низька соціальна активність при прагненні до соціального заохочення;
  - г) неадекватний рівень домагань.
15. Вид роботи зі старшокласниками, який має на меті поступове формування у них внутрішньої готовності до усвідомленого та самостійного планування, корекції та реалізації своїх професійних планів та перспектив:
- а) тренінг комунікативних вмінь;
  - б) тренінг особистісного зростання;
  - в) профорієнтаційна робота;
  - г) корекційно-методична робота.

16. Вид самовизначення, без якого неможливе професійне самовизначення:
- особистісне;
  - міжособистісне;
  - життєве;
  - екзистенційне.
17. Психологічна підтримка процесу становлення особистісної ідентичності старшокласників відбувається за допомогою:
- тренінгів особистісного зростання;
  - соціально-психологічних тренінгів;
  - тренінгів комунікативних вмінь;
  - профорієнтаційної роботи.
18. Проблеми міжособистісної взаємодії юнацтва можливо вирішувати за допомогою:
- факультативного курсу "Лідерство";
  - профорієнтаційної роботи;
  - тренінгів особистісного зростання;
  - консиліумів.
19. Проблема раннього юнацького віку, яка характеризує психофізіологічний рівень особистості:
- несформованість вольової сфери;
  - несформованість потреб;
  - нестійкість емоційної сфери;
  - нереалістичність уяви.
20. Проблема раннього юнацького віку, яка характеризує психологічний рівень особистості:
- проблема самоусвідомлення;
  - маленький об'єм оперативної пам'яті;
  - несформованість потреб;
  - незавершеність фізичного розвитку.

Тема 7. Робота шкільного психолога з дітьми "групи ризику"

- Проблема соціально-психологічної занедбаності учнів.
- Сутність, причини та види психологічних девіацій.
- Агресивна поведінка: сутність, вікові особливості, діагностика, корекція, профілактика.
- Делінквентна поведінка: вікові особливості, причини, профілактика.
- Методика контактної взаємодії з делінквентними учнями.
- Адиктивна поведінка: сутність, технології корекції та профілактики.
- Аутоагресивна, суїцидальна поведінка: сутність, причини, особливості прояву, засоби корекції та профілактики.
- Методики діагностики девіантної поведінки особистості.

Основні поняття: соціально-педагогічна занедбаність, соціальна та педагогічна (психологічна) занедбаність, соціокультурний та психолого-педагогічний фактори занедбаності, девіантна поведінка, її види, патологічна та антисоціальна поведінка, дезадаптована поведінка (афективна, аутична, суїцидальна, адиктивна), асоціальна поведінка (агресивна, делінквентна, кримінальна), профілактика та корекція соціально-педагогічної занедбаності, суїцид (демонстративний та завершений), тактика суїцидальної поведінки, методика контактної взаємодії з підлітками.

План семінарсько-практичного заняття

- Соціально-педагогічна занедбаність. Сутність та види психологічних девіацій.
- Проблема прояву девіацій у поведінці учнів різного віку. Робота психолога з профілактики та подолання відхилень у поведінці учнів.
- Технологія психологічної корекції агресивної поведінки дитини.
- Профілактика та діагностика аутоагресивної поведінки дитини.

Соціально-педагогічна занедбаність у дитячому віці

Соціокультурний фактор	Психолого-педагогічний фактор
Соціальна занедбаність: - несформованість дитини як суб'єкта спілкування та самосвідомості; - неадекватна поведінка в соціальних ситуаціях; - загальна соціальна дезадаптація.	Педагогічна занедбаність: - несформованість дитини як суб'єкта пізнання та діяльності; - важке виховання; - важке навчання.
1. Нерозвиненість соціально-комунікативних якостей особистості: - інтелектуальних; - емоційно-вольових; - поведінкових; - мовленєвих.	1. Неосвіченість: - відсутність необхідного запасу знань; - слабе володіння способами їх засвоєння; - слабе володіння ігровою (навчальною) діяльністю.
2. Низький рівень соціальної рефлексії: - нерозвиненість комунікативних потреб та соціальних мотивів; - незнання чи нерозуміння соціально-етичних норм та правил; - нездатність до передбачення; - неадекватність самооцінки і оцінки інших.	2. Невихованість: - нерозвиненість соціально-значущих для віку якостей особистості; - дисгармонія мотивів поведінки.
3. Труднощі в оволодінні соціальними ролями: - звуження кола ролей, що засвоюються; - оволодіння моделями і формами асоціальної поведінки; - труднощі в оволодінні роллю учня.	3. Нерозвиненість: - незбалансованість розвитку психічних процесів; - дисгармонія особистісного розвитку; - низький рівень розвитку властивостей суб'єкта.

Практична частина заняття

I. Вирішення психологічних задач на визначення приналежності клієнта до певної "групи ризику" та шляхів психокорекції його поведінки.

Задача 1.

Арсеній Л., 12 років. До шкільного психолога звернувся класний керівник Арсенія з проханням дати характеристику на хлопчика в зв'язку з необхідністю поставити його на облік важковиховуваних в інспекції в справах неповнолітніх. Причина - втечі з дому. Протягом останнього місяця Арсенія тричі затримувала міліція в потягах далекого сполучення, де він ховався на третій полиці. Щоразу хлопчик хотів обдурити працівників міліції, пояснюючи, що відстав від потягу, в якому їде мати, і що тепер наздоганяє її наступним потягом.

При психологічному обстеженні Арсенія Л. не виявлено ніяких порушень з боку психічних процесів. При обстеженні особистості - акцентуація характеру за істероїдним типом, самооцінка завищена. Причину своїх втеч з дому не пояснює (відповідає, відводячи очі вбік: «Захотілося покататися, подивитися інші міста»), стосунки з матір'ю характеризує односкладово - «нормальні», хоча за емоційно-руховими проявами очевидно, що питання психолога торкаються афектогенних зон. За проєктивними методиками підтверджується гіпотеза про наявність психотравмуючої ситуації в системі стосунків з близькою людиною.

Мати Арсенія в бесіді з психологом запевняла, що стосунки з сином гарні, що причини його втечі вона пояснити не може. Проте за проєктивними методиками у матері спостерігався високий рівень тривоги, почуття вини. Під час експериментальної бесіди, в міру встановлення довірливого ставлення до експериментатора, було з'ясовано, що батько Арсенія помер півтора року тому. Хлопчик дуже любив батька й тяжко переживав це горе. Проте за півроку Арсеній заспокоївся, до нього повернулися дитяча веселість і життєрадісність. Про батька згадував зі світлим сумом.

Місяць тому мати повідомила синові, що хоче вийти заміж, і запропонувала хлопчику наступного тижня познайомитися з

майбутнім вітчимою. Арсеній нічого не відповів, зовнішньо тримався спокійно, а наступного дня вперше втік з дому.

Задача 2.

Миколка С, 6 років. До психолога дитячого садка звернулася мати зі скаргою на порушення поведінки сина в дитячому садку, труднощі спілкування хлопчика з дітьми. В бесіді з мамою з'ясувалося, що Миколка народився, ріс і розвивався нормально. Труднощі виникли після вступу в дитячий садок: хлопчик б'ється, ні з ким не ділиться іграшками, забирає їх у інших дітей. Його поведінка викликає проблеми у виховательки та претензії від батьків інших дітей.

При обстеженні Миколки відмічається високий темп виконання завдань, інтелект - у межах норми. Порушень з боку психічних процесів немає.

При обстеженні самооцінки за методикою «Сходинки самооцінки» виявляється висока самооцінка, з певністю в негативному ставленні до нього всіх оточуючих, крім батька. При виконанні завдань за методикою «Дім, дерево, людина» Миколка зображує людину у вигляді чоловіка, озброєного двома пістолетами.

За допомогою методики Рене Жиля та «Малюнок сім'ї» виявлено, що вихованням Миколки багато займається мати, проте вона не користується авторитетом у сина, оскільки вся влада в сім'ї належить авторитарному батькові, який здійснює керівництво, проявляючи агресивні тенденції. Такий стиль поведінки батько заохочує і у сина. Хлопчик вважає агресивну поведінку характерною для «справжнього чоловіка» та єдиним способом досягти бажаного.

Задача 3.

Ігор Д., 14 років. До шкільного психолога звернувся класний керівник з проханням дати характеристику Ігорю на запит слідчих органів. Підліток проходить у справі про пограбування кіоску. Вчителька зауважила, що Ігор - хлопчик з благополучної, матеріально забезпеченої сім'ї; дуже кмітливий, здібний, хоча вчиться нерівно, оскільки дуже рухливий, любить «попустувати».

При патопсихологічному обстеженні Ігоря Д. ніяких порушень з боку психічних процесів не виявлено. Інтелект - висока

норма. При дослідженні особистості - акцентуація характеру за гіпертимно-нестійким типом, самооцінка завищена, високий індекс схильності до адиктивної поведінки, соціально схвалювані цінності не сформовані.

У бесіді з матір'ю з'ясувалося, що Ігор - єдина дитина в родині. Батько на 20 років старший за матір, постійно зайнятий на керівній роботі. Мати не працює з того часу, як вийшла заміж. За її словами, вона «цілком присвятила себе вихованню сина». Те, що син брав участь у пограбуванні кіоску, мати аргументує «дурним впливом вулиці»; вона виправдовує свого сина, розгублено повторюючи: «І що ж йому ще треба було? В нього було все! Що тільки він захоче, я йому відразу діставала. Ні в чому відмови не знав!»

Задача 4.

Вова Т., 7 років. Звернулася вчителька зі скаргою на порушення в поведінці дитини. Він встає під час уроку, голосно розмовляє з дітьми, б'ється, використовує нецензурні вирази в розмові з дітьми та вчителями. З історії розвитку дитини виявилось, що це четверта дитина в сім'ї, батько страждає алкоголізмом, мати працює провідницею, часто буває у від'їзді, двоє старших дітей вчать в інтернаті. Вова народився доношеним. Ранній розвиток проходив нормально, але фразова мова розвинулася в 4 роки. В дитячий садок хлопчик не ходив, оскільки жив у селі у бабусі. До вступу в школу не вмів читати, рахувати, ніколи не був у дитячому колективі.

При психологічному обстеженні Вови спостерігається незначна недостатність зовнішньої концентрації уваги. Механічне запам'ятовування та невербальна сторона інтелекту - в межах норми. Запас знань значно нижчий за вікову норму. Поінформованість про соціальні норми поведінки відсутня. При появі труднощів у виконанні завдань дитина вимовляє нецензурні слова, іноді рве папір. При виконанні методики «Сходинки самооцінки» виявлена висока самооцінка, впевненість у позитивному ставленні до нього батьків та негативному -вчительки та однокласників.

Задача 5.

Женя, 14 років. Звернулася мати зі скаргою на труднощі у вихованні сина, якого вона виховує сама.

З бесіди з'ясувалося, що хлопчик народився, ріс і розвивався нормально. Був спокійним та слухняним. В школі нормально (без

трійок) навчався до 5-го класу, потім успішність дещо зіпсувалася. Мати спробувала стимулювати навчання сина: заборонила йому відвідувати спортивну секцію, фізично карала за погані оцінки. Після цього успішність стала ще гіршою, син почав пропускати уроки, обманювати матір.

Протягом останнього року Женя спілкується з компанією старших підлітків, закинув усі свої попередні захоплення (фото, ранкові пробіжки), з'являється додому пізно вночі, майже не ходить до школи. Декілька разів син приходив додому в незрозумілому стані: насилу відповідав на запитання, безпричинно сміявся, вранці скаржився на сильний головний біль.

При патопсихологічному обстеженні Жені відмічена низька працездатність, виснажуваність за астеничним типом. Пам'ять і мислення не порушені. Запас загальноосвітніх знань нижчий за вікову норму, проте підліток добре поінформований значеннями слів з жаргону наркоманів.

В ході експериментальної бесіди з'ясувалося, що в нього були окремі епізоди куріння коноплі. Внутрішньо він наркотичні речовини не вживав, хоча це й трапляється в його компанії.

Задача 6.

Мар'яна К., 14 років. Мати привезла дочку в приймальню психіатричної лікарні в зв'язку з тим, що у дівчинки був «припадок»: у відповідь на заборону матері виходити з дому, окрім школи, Мар'яна розбила вікно, скло в серванті, намагалася перебити посуд, кричала й плакала, виривалася з рук батьків.

Крім того, матір хвилює те, що дочка останнім часом «поривається з дому», закинула попередні заняття (раніше вона під керівництвом матері вишивала рушники), в неї з'явилися нові друзі, а головне - Мар'яна ходить на якісь, за висловом матері, «сходки» з незрозумілою для неї назвою. Мар'яна пояснювала їй, що вона виконує там вправи для удосконалення духу й тіла, але мати вважає, що це релігійна секта й заборонила дочці ходити туди.

При патопсихологічному обстеженні Мар'яни будь-яких зрушень з боку психічних процесів не виявлено. Самооцінка адекватна, диференційована. Рівень домагань високий, нестійкий. При виконанні проєктивних методик яскраво проявляє необхідність у спілкуванні, в групуванні з однолітками.

Під час бесіди з дівчиною з'ясувалося, що вона протягом останніх 4 місяців успішно займається в секції у-шу. Вона дізналася тут багато цікавого, знайшла нових друзів. Нещодавно їй довірили працювати з новачками, скоро буде виступ на змаганнях. Мати не хоче чути про її захоплення, хоча жодного разу не була на заняттях, не знайома з тренером.

Задача 7.

Андрій 3., 11 років. Звернувся класний керівник зі скаргою на погану поведінку хлопчика: у відповідь на зауваження він починає поводитися ще гірше, кривляється, грубіянить; отримавши погану оцінку, довго сперечається з учителем, прагнучи довести, що вона виставлена несправедливо; нещодавно демонстративно порвав зошит для контрольних робіт, при цьому з його сердитих викриків було ясно, що він отримав оцінку нижчу, ніж очікував. Успішність середня, але значно гірша, ніж була в молодших класах. З однокласниками Андрій постійно конфліктує, часто б'ється, намагаючись довести, що в сварці він був правий, а всі винні.

При психологічному обстеженні Андрія 3. ніяких порушень з боку психічних процесів не виявлено. При обстеженні особистості спостерігається високий рівень домагань у поєднанні з невпевненістю в собі, відсутність ділової спрямованості в мотивації діяльності, фіксованість на оцінках оточуючих, неадекватно завищена оцінка своїх здібностей та особистих якостей. Свої стосунки з однокласниками Андрій вважає хорошими, називає себе серед найавторитетніших у класі хлопців. Проте за результатами соціометрії в нього 18 негативних виборів при двох позитивних. Свої конфлікти з однокласниками Андрій оцінює як випадкові, що нічого не значать, - «всі діти то сваряться, то миряться». Причину зниження успішності хлопчик бачить у несправедливому ставленні вчителів. З великою теплою згадує вчительку молодших класів, у якої він був «майже відмінником».

Задача 8.

Тоня М., 10 років. Мати Тоні звернулася до шкільного психолога за рекомендацією класного керівника в зв'язку з тим, що, як з'ясувалося, дівчинка протягом останніх двох тижнів не відвідує школу. Причини цього ні матері, ні вчительці не пояснює. Із бесіди

з матір'ю виявилось, що дівчинка росла й розвивалася нормально. До школи пішла підготовленою, завжди добре вчилася, та й зараз, хоча навчальний рік тільки-но почався, вже має з основних предметів «4» та «5». Стосунки з учителями (дівчинка навчається в 5-му класі) склалися гарні. Обстановка в сім'ї нормальна - дівчинка живе з матір'ю, батьком та молодшим братом. Тоня завжди була тихою, слухняною, але надто несміливою та дещо замкнутою.

Протягом останніх двох тижнів дівчинка виходить вранці з дому з портфелем, але не йде до школи, а вертається додому, коли батьки йдуть на роботу. Домашні завдання виконує.

При психологічному обстеженні Тоня дещо насторожена, але потім включається у виконання завдань, прагне добре їх виконати. Проте самооцінка нестійка, дівчинка невпевнена в собі. З боку психічних процесів яких-небудь відхилень не виявлено. Інтелект-висока норма.

При виконанні проєктивних методик (ТАТ, Люшер) фіксується стан тривоги, депресія. В питаннях методики «Ідеальний комп'ютер» наявне питання «Чому ми бідні». В ході експериментальної бесіди, коли налагодився хороший контакт, дівчинка з гиркотою розповіла психологу, що тепер їхній клас «уже не той», тому що з переходом у середню ланку всіх дітей «змішали», й тепер у їхньому класі «головні» ті дівчатка, що раніше навчалися в паралельному класі. Ці однокласниці відразу незлюбили її, вважають «зубрилкою», сміються з неї, що вона «по-старечому» вдягнена, та дразнять «старчихою». Тому Тоня не хоче йти до школи.

Задача 9.

Оля 3., 12 років. Звернулася мати з проханням вплинути на доньку, щоб вона стала спокійнішою. Матір хвилює нервозність і роздратованість дочки, що виникли останнім часом. Батьки розлучені, батько був дуже запальним, зловживав алкоголем. Дівчинка народилася своєчасно, росла й розвивалася нормально, була спокійною, лагідною, слухняною. В школі успішність середня.

Протягом останнього року дівчинка виросла на 8 см, у неї з'явилися вторинні статеві ознаки. Приблизно в той же час почалися конфлікти з матір'ю. Виникли запальність, роздратованість, дочка перестала бути слухняною, стала все робити «наперекір».

На всі зауваження матері дівчинка реагує криком або сльозами. В школі поведінка також стала емоційно нестійкою, знизилась успішність.

При психологічному обстеженні Олі виявлено коливання активної уваги, працездатності. Пам'ять і мислення - в межах норми. Самооцінка адекватна, дівчинка помічає зміни свого характеру, що виявились останнім часом. При обстеженні ПДО у Олі виявлено лабільний тип акцентуації характеру. Дівчинка любить матір, але не може стриматись від грубощів, коли мати починає поводитися з нею «як з маленькою».

2. Завдання на засвоєння заохочення (підтримки) як методу впливу в процесі консультування.

Студенти обговорюють важливість використання в процесі консультування методу заохочення, аргументують його значення для клієнта та пропонують різні способи підтримки, які фіксуються на дошці. Після цього студенти вибирають ті слова підтримки, які найбільше, на їх думку, впливають на людину.

3. Проведення та аналіз вправ одного з занять психокорекції або профілактики девіантної, адиктивної, агресивної та аутоагресивної поведінки, підготовленого вдома кожним студентом.

Література до практичної частини

*Основна (1 (С. 296-298, С. 323-325), 7(С. 227-234);
Додаткова (52 (С. 181-187)).*

Питання, що виносяться на самостійне опрацювання

1. Методики діагностики девіантної поведінки особистості (методика багатофакторного дослідження особистості Р. Кеттела, патохарактерологічний опитувальник О.Е. Лічко, методика Люшера, опитувальник СОП (Ю.А. Клейберг), методика "Схильність до ризику" (К Левітін).
2. Методика контактної взаємодії з підлітками.
3. Технологія психологічної роботи з дітьми, що постраждали від насилля.

Теми доповідей і рефератів

1. Робота психолога в закладах реабілітації неповнолітніх.

2. Методика побудови бесіди з дітьми, схильними до адиктивної поведінки.
3. Психологічна допомога особистості в кризових ситуаціях.
4. Особливості надання допомоги дітям та підліткам, які постраждали від насилля.
5. Психотерапія і психопрофілактика насилля.
6. Аутоагресія та її профілактика.

Література до теми

Основна (7);

Додаткова (20,21, 28, 29, 31, 33, 51, 52, 59, 65, 70, 71, 76, 77, 78, 79, 84, 88, 95, 97).

Тестові завдання для контролю та самоконтролю

1. Стан особистості дитини, який проявляється у несформованості у неї властивостей суб'єкта діяльності спілкування, самоусвідомлення та концентровано виражається у порушеному образі "Я":
  - а) соціально-психологічна занедбаність;
  - б) соціальна занедбаність;
  - в) педагогічна занедбаність;
  - г) психологічна занедбаність.
2. Зовнішні причини соціально-психологічної занедбаності:
  - а) стан здоров'я;
  - б) генотип;
  - в) дефекти сімейного виховання;
  - г) рівень активності у взаємодії з іншими.
3. Система вчинків, що відхиляються від загальноприйнятих норм (психічного здоров'я, культури, моралі):
  - а) девіантна поведінка;
  - б) суїцидальна поведінка;
  - в) аутична поведінка;
  - г) делінквентна поведінка.
4. Поведінка, яка характеризується незначними правопорушеннями:
  - а) кримінальна;

- б) делінквентна;
  - в) агресивна;
  - г) асоціальна.
5. Цілеспрямована руйнівна поведінка, що протирічить нормам і правилам суспільства, наносить шкоду об'єктам нападу та викликає у них психологічний дискомфорт:
- а) девіантна;
  - б) адиктивна;
  - в) суїцидальна;
  - г) агресивна.
6. Увесь комплекс думок, дій, які пов'язані з самогубством, та є наслідком соціально-психологічної дезадаптації особистості в умовах мікросоціального конфлікту:
- а) антисоціальна поведінка;
  - б) суїцидальна поведінка;
  - в) девіантна поведінка;
  - г) делінквентна поведінка.
7. Фактор, який не може призвести до самогубства:
- а) невпевненість в собі;
  - б) особистісна тривожність;
  - в) негативне сприйняття життя;
  - г) несприятливе соціальне оточення.
8. Вид порушення адаптації у підлітковому віці, який характеризується зловживанням психоактивних речовин без ознак індивідуальної психічної або фізичної залежності у поєднанні з іншими порушеннями поведінки:
- а) девіантна поведінка;
  - б) делінквентна поведінка;
  - в) адиктивна поведінка;
  - г) суїцидальна поведінка.
9. За допомогою якої діагностичної методики можна отримати психологічну інформацію про види девіантної поведінки:

- а) тест Томаса;
  - б) тест "Кінетичний малюнок сім'ї";
  - в) опитувальник САН;
  - г) опитувальник Р. Кеттела.
10. Вид девіантної поведінки, в основі якого лежать порушення психічного та особистісного розвитку, психологічний дискомфорт; поведінка, до якої можуть належати як афективні, так і аутичні, суїцидальні, адиктивні дії:
- а) дезадаптована поведінка;
  - б) асоціальна поведінка;
  - в) агресивна поведінка;
  - г) кримінальна поведінка.

МОДУЛЬ III. ТЕХНОЛОГІЯ РОБОТИ ПСИХОЛОГА З СІМ'ЯМИ УЧНІВ ТА ПЕДАГОГІЧНИМ КОЛЕКТИВОМ

Тема 8. Методика роботи психолога з сім'ями учнів різного віку

- Основні концепції психологічної роботи з батьками.
- Діагностичні засоби вивчення особливостей сімейного виховання учнів.
- Моделі психологічної допомоги батькам учнів.
- Методи психокорекційної роботи з сім'ями школярів.
- Методика сімейної терапії як вид діяльності психолога в школі.

Основні поняття: моделі виховання батьків, педагогічна, діагностична, соціальна, медична, психологічна моделі допомоги сім'ї, методи корекційної роботи з батьками (групова дискусія, рольова гра, відеокорекція, метод спільних дій, метод навчання, метод аналізу вчинків), форми психологічної роботи з батьками (лекторії, виступи на батьківських зборах, індивідуальні консультації, психологічний практикум), батьківські корекційні групи, когнітивно-поведінковий тренінг, сімейна терапія.

План семінарсько-практичного заняття

Основні форми психологічної роботи з батьками.

Діагностичні засоби вивчення особливостей сім'ї та сімейного виховання учнів.

Форми психологічної роботи з батьками.

Батьківські корекційні групи як форма роботи психологічної служби.

Діагностичні засоби вивчення особливостей сім'ї та сімейного виховання учнів

I. Аналіз потреб батьків у психолого-педагогічній підготовці.

У вітчизняній психології й педагогіці найбільш популярний інформаційно-просвітницький підхід навчання батьків орієнтований на вікову й педагогічну психологію. Однак її основний недолік

- анонімний характер освіти батьків. Будь-яка робота з батьками більш ефективна, якщо вона орієнтована на потреби конкретних батьків або груп родин. У той же час практичний психолог ризикує заблукати в численних особистіших проблемах батьків. Комплексні психодіагностичні дослідження вимагають серйозного практичного досвіду аналізу й інтерпретації отриманих даних і тривалого часу. Скоротити час на дослідження, урахувати потреби кожної родини, зорієнтувати їх на певний віковий підхід, досвід сімейного виховання і його недоліки допомагають спецпрактикуми.

II. Практикум з діагностики потреб батьків у психолого-педагогічній підготовці.

Цільова настанова: з'ясувати, які є досягнення в сімейному вихованні; з'ясувати, якої допомоги потребують батьки.

Алгоритм проведення:

1. Повідомлення цільової настанови.
2. Розподіл батьків-учасників на мікрогрупи.
3. Консультації з заповнення діагностичних анкет.
4. Заповнення анкет кожним учасником, робота аналітиків груп.
5. Ознайомлення груп з підсумками діагностування.

Післяігрова діяльність:

1. Складання загальної діагностики системи.
2. Планування роботи психологічної служби школи на основі діагностування.
3. Проведення педконсиліумів на підставі діагностики.

Анкета батька

ПІБ учня _____ клас

1. Що в характері вашої дитини вас радує, викликає задоволення (підкресліть відповідне):
  - А. 1) гарні здібності до навчання;
  - 2) гарна працездатність на уроці;
  - 3) гарні пам'ять, увага.
  - Б. 4) сильна воля, упевненість у собі;
  - 5) дисциплінованість, увічливість, слухняність;
  - 6) уміння бути завжди в гарному настрої;
  - 7) доброта, чуйність, уважність до людей;
  - 8) уміння знаходити загальну мову із учителями, однолітками, батьками.

- В. 9) уміння поводитися в суспільстві;
- 10) відсутність мстивості;
- 11) працьовитість;
- 12) скромність.

2. Що в характері вашої дитини вас засмучує, у чому їй необхідна допомога (підкресліть відповідне):

- А. 1) слабкі здібності до навчання;
- 2) низька працездатність на уроці;
- 3) погані пам'ять, увага.

- Б. 4) недисциплінованість, брутальність, неслухняність;
- 5) слабка воля, невпевність у собі;
- 6) невміння тримати гарний настрій;
- 7) озлобленість, жорстокість, неухважність до людей;

8) невміння знаходити загальну мову із учителями, однолітками, батьками.

- В. 9) невміння поводитися в суспільстві;
- 10) мстивість;
- 11) невміння трудитися;
- 12) зайва скромність.

Після заповнення діагностичних анкет складається загальна діагностична карта, де зафіксована кількість проблем, що викликають утруднення батьків.

Отримавши ці дані, можливо скласти програму психологічного семінару й групових консультацій для батьків. Причому є можливість залучити помічників із числа самих батьків, які заявили у своїх анкетах про наявний позитивний досвід виховання тих або інших якостей. Бажано, щоб дані підтвердилися й учителями початкових класів, і класними керівниками. З підсумками діагностування варто ознайомити батьківський комітет.

Часто до шкільного психолога звертаються класні керівники, члени психолого-педагогічного консилуму, батьківський актив, що мають труднощі у вивченні родин, складанні їхніх характеристик, особливо якщо це пов'язано з «проблемними» родинами. У таких випадках можна використати таку приблизну аналітичну схему.

Схема аналізу особливостей і недоліків сімейного виховання учнів:

1. Загальна характеристика родини.

- 2. За складом: повна, формально повна, неповна.
- 3. За сімейним мікрокліматом: гармонічна, проблемна (конфліктна, антипедагогічна, асоціальна, аморальна).
- 4. Стиль сімейного виховання: ліберальний, демократичний, авторитарний, нестійкий.

5. Стосовно школи: підтримують тісний зв'язок, підтримують контакти епізодично, зв'язки косять випадковий характер, батьки уникають контактів, протидіють вихованню.

6. Особливості сімейного виховання:

Батьки створюють умови для правильного розвитку дитини:

- нормальні житло-побутові умови;
  - організація місця для навчальних занять;
  - створення домашньої бібліотеки;
  - наявність ігрових куточків;
  - контроль за дотриманням санітарно-гігієнічного режиму.
- Батьки розвивають пізнавальні інтереси дитини:
- переглядають і обговорюють телепередачі;
  - читають книги, розмовляють про прочитане;
  - ходять із дітьми в театр;
  - ходять із дітьми в музеї, на виставки,;
  - заохочують улюблені заняття дитини.

Батьки надають допомогу в навчанні, організації домашньої навчальної праці.

Діти мають конкретні обов'язки в родині.

Батьки виконують рекомендації педагогів з виховання дитини.

Батьки бачать недоліки у вихованні своїх дітей.

Родина допомагає педагогові в організації навчально-виховної роботи.

Батьки справляються з вихованням дитини.

7. Недоліки сімейного виховання (назвати).

8. Причини цих недоліків (що відповідає - підкреслити):

- неблагополуччя родини: мікроклімат, здоров'я;
- відсутність однакових вимог;
- незнання психологічних особливостей своєї дитини;
- низький освітній, культурний, психолого-педагогічний рівень батьків;

- відсутність контролю, бездоглядність, психічна депресія дитини;
- використання антипедагогічних заходів впливу;
- неправильна оцінка дитини, її ідеалізація;
- невиконання рекомендацій педагога;
- невіра в можливості дитини, у свої сили;
- переоцінка виховних можливостей родини;
- гіперпротекція;
- інші причини (вказати які).

Відомості про особливості й недоліки сімейного виховання в конкретному класі, школі, представлені психологом у загальній схемі, допоможуть йому у виробленні диференційованого підходу до родин учнів. Для уточнення суджень педагогів про окремі родини можна використати тести для батьків і учнів, що характеризують загальну атмосферу родини, особливості виховання й взаємин у родині.

Батьківські корекційні групи як форма роботи психологічної служби

Основним методом групової корекції батьківських відносин є когнітивно-поведінковий тренінг, здійснюваний за допомогою ролевих ігор і програми відеотренінгу. Необхідно пам'ятати, що родина - це завжди цілісна система. Саме тому проблеми діади «батько - дитина» не можуть бути вирішені тільки завдяки психокорекції дитини або батька. Паралельна робота дозволяє збільшити ефективність занять батьківської групи. Специфічними ефектами роботи з батьками є підвищення їх сенситивності до дитини, вироблення більш адекватного розуміння дитячих можливостей й потреб, ліквідація психолого-педагогічної неграмотності, продуктивна реорганізація арсеналу засобів спілкування з дитиною. Неспецифічними ефектами є отримання батьками інформації про сприйняття сімейної ситуації своїми батьків дитиною, динаміку її поведінки в групі.

У групі беруть участь від 10 до 15 батьків (обоє або один). Заняття проводяться один раз на тиждень протягом чотирьох годин. Весь курс (10 занять) становить 40 годин. Паралельно працює дитяча група, у якій можуть займатися 5-8 дітей від семи до десяти років.

Приблизна програма занять з батьками

А. Подання батьками (перше заняття) себе й своїх труднощів (проблем), запитів і цілей участі в групі. Роз'яснення завдань батьківських груп психологом.

Б. Обговорення тем (наступних занять):

- Ми й наші батьки. Сімейні лінії. Відтворення відносин і конфліктів,

- Роль батьківських очікувань. Що вони можуть спровокувати й породити у дітей? Як наші страхи стають страхами наших дітей?

- Що батьки повинні дати дітям і що діти повинні дати батькам? У чому суть виховання - у навчанні або спілкуванні? Які моральні основи батьківства?

- Як склалося б у нас життя, якби в нас не було дітей? Як дитина може заважати нам жити? Суперечливість наших почуттів у спілкуванні з дітьми. Оптимальна дистанція в спілкуванні з дітьми.

- Наші конфлікти з дітьми (включається елемент програвання ролей).

В. Подальші теми виникають із обговорення матеріалів програвання:

- Стереотипні взаємодії з дітьми і їхнє виявлення.

- Привнесення додаткового неадекватного афекту в спілкування з дітьми.

- Емоційні «рахунки» дитині.

- Як ми караємо дітей? Як карати дітей? Роль ярликів.

Г. Наступні теми складаються під впливом відомостей дітей.

- На які сигнали й стимули реагують діти? Вербальне й невербальне спілкування з дітьми. Роль дотику у спілкуванні.

- Якими нас бачать наші діти? Обговорення малюнків «Батьки у вигляді неіснуючої тварини».

- Родина, як її бачать діти. Обговорення гри «Сімейний портрет».

Окрім вище вказаного методу у корекції батьківських відносин використовують:

- Метод групової дискусії (підвищує психолого-педагогічну грамотність батьків, їх загальну сенситивність до дитини, її проблем, дозволяє виявити індивідуальні стереотипи виховання. По мірі розгортання дискусії в неї можна включати елементи програвання ситуацій і відеокорекції).

- Метод відеокорекції (складається з програвання завдань психолога в умовах відеозапису взаємодії батька й дитини з наступним її переглядом, аналізом і самоаналізом).

- Метод гри (допомагає моделювати й відтворювати в контрольованих умовах сімейні ситуації). Прикладом є ігри «Архітектор і будівельник», «Приємний спогад», «Неприємний спогад».

У першій грі «будівельник» із зав'язаними очима під керівництвом «архітектора», якому заборонені будь-які дії руками, повинен розставити в певному порядку кубики на великій карті. При цьому батько й дитина повинні побувати в різних ролях.

У другій грі необхідно згадати й поговорити про що-небудь приємне для дитини й батька й показати, як це було.

У третій грі потрібно згадати й програти останню сварку батька з дитиною, а потім поговорити про почуття дитини й батька).

- Метод спільних дій (заснований на виконанні дитиною й батьком загального завдання).

- Метод обговорення й розігрування ситуацій «Ідеальний батько або дитина» очима батька й дитини.

Метод навчального експерименту (полягає у виконанні батьками завдань психолога: навчити дитину якійсь дії, грі).

Метод аналізу вчинків дітей і батьків (заснований на складанні реєстру вчинків і їхньої класифікації на позитивні й негативні з наступною характеристикою поведінки в одній і тій же ситуації батьків, що приймають і не приймають свою дитину).

Метод аналізу комунікацій («Дитина - батько» (ДК-Б) при вирішенні проблем дитини. Підбираються приклади на різні варіанти:

ДК-Б - проблема (проблема дитини, батьки - перешкода до її рішення);

Б-ДК - проблема (проблема батька, дитина - перешкода до її рішення);

ДК - проблема (проблема дитини, це тільки її проблема, батько усувається);

Б - проблема (проблема батька, це тільки його проблема, дитина не враховується).

Метод аналізу ситуації «Як допомогти дитині вирішити проблему?» (Психолог у ході аналізу повинен підвести батьків до правильного підходу:

- пасивне слухання (прояснення проблеми);
- активне слухання (декодування почуттів дитини);
- навчання дитини аналізу проблеми й пошуку її рішення).

Характеристика різних виховних систем

Педагогічна наука поки не має єдиного загального погляду на те, як варто виховувати дітей. З найдавніших часів і до наших днів існують два діаметрально протилежні погляди на виховання: перший - виховувати дітей потрібно в страху і покорі і другий - виховувати дітей потрібно добротою і ласкою. Якби життя категорично відкидало один з підходів, то він уже давно припинив би своє існування. Але в тому-то й вся складність: в одних випадках велику користь приносять суспільству люди, виховані у твердих правилах, із суворими поглядами на життя, із упертими характеристиками і непоступливими поглядами, в інші - м'які, добрі, інтелегентні, богобоязливі і людинолюбні люди. У залежності від того, у яких умовах живе народ, яку політику приходить вести державам, створюються традиції виховання. У тих суспільствах, що уже довго живуть спокійним, ситим життям, переважають гуманістичні тенденції виховання. У тих суспільствах, що ведуть постійну боротьбу, переважає жорстке виховання, засноване на авторитеті старшого і беззаперечній покорі молодшого. В умовах війни, голоду, соціальних конфліктів, нестатків, може й хотілося виховувати дітей пом'якше, але вижити в цих умовах вони навряд чи змогли б. От чому питання, як виховувати дітей, не стільки прерогатива науки, скільки самого життя.

Авторитарне виховання (авторитарний - заснований на сліпому підпорядкуванні влади) має досить переконливе наукове обґрунтування. Так, німецький педагог Й. Ф. Герbart (1776—1841), висунувши положення про те, що дитині від народження властива «дика жвавість», жадав від виховання строгості. Прийомами виховання він вважав погрозу, нагляд за дітьми, накази і заборони. У значній мірі під його впливом склалася практика виховання, що включала цілу систему заборон і покарань: дітей залишали без обіду, ставили в кут, садовили у карцер, записували в штрафний журнал.

Як вияв протесту проти авторитарного виховання на рубежі ХІХ-ХХ ст. виникає теорія вільного виховання, висунута Ж.-Ж. Руссо.

Він і його послідовники закликали поважати в дитині зростаючу людину, не пригнічувати, а всіляко стимулювати в ході виховання природний розвиток дитини. А тому з початку 20-х років ХХ ст. почали відмовлятися від педагогіки, яка базувалася на авторитарних методах виховання, обмежувала самостійність дитини та її ініціативу.

Вимоги нового часу сприяли виробленню таких концепцій, які у своїй сукупності отримали назву реформаторської педагогіки або нового виховання.

Її ідеї знайшли розвиток у цілому ряді концепцій, які приходили на зміну одна одній, а їх основний зміст можна було б представити у наступних закликах: (згідно наявної у модулі інформації по роках).

Саме на такі різні підходи до виховання орієнтували:

- теорія вільного виховання;
- експериментальна педагогіка;
- педагогічний прагматизм;
- теорія центрів інтересів;
- функціональна педагогіка;
- педагогіка особистості;
- виховання засобами мистецтва;
- гуманістична педагогіка.

Провідною ознакою нових педагогічних концепцій стала поглиблена увага до особистості дитини. Це була педагогіка "центрована" на дитині, а не на методі і предметі навчання, як було раніше.

Провідною метою засновники реформаторської педагогіки вважали вивчення природи дитинства та шляхів формування особистості протягом всього періоду дорослішання. Давайте зупинимось коротко на сутності деяких із них:

Найбільше прихильників мала теорія вільного виховання - її своєрідним маніфестом стала книга відомої шведської письменниці Елен Кей "Вік дитини". Провідною думкою цієї книги стало утвердження важливості пізнання закономірностей розвитку дитини шляхом постійного спостереження за її розвитком. Вона також вважала, що саме ХХ ст. стане віком дитини: "Дорослі, нарешті, зрозуміють її душу. Крім того, вони самі будуть наче діти і лише тоді оновиться суспільство".

Своєрідною різновидністю ідей вільного виховання стала і концепція італійського педагога Марії Монтесорі. Першочергово вона була розроблена з метою розвитку органів відчуттів у розумово відсталих дітей. Поступово поширилася і на роботу з нормальними дітьми. Основна ідея полягала у тому, що педагог, вихователь, батьки повинні бути, в основному, спостерігачами і помічниками дитини, надавати їй можливість для самостійного виправлення помилок у діях. Вправління у цьому сприяє, на її думку, розвитку зосередженої уваги, спостережливості, терпіння, волі, стає основою для самовиховання і самодисципліни. Однак упущення такої концепції "спонтанного розвитку" виявляється у недостатній увазі дитячим іграм, живому слову, в отриманні дітьми безпосередніх знань через працю зі штучними, а не реальними матеріалами.

У 20-30 роках ХХ ст нового розвитку набула реформаторська педагогіка і новий рух виховання. Найбільшої популярності набули ідеї французького педагога Селестена Френе. Метою своїх експериментів він вважав демократизацію виховання, в основі якого пропагувалося культивування успіхів дитини для її самоствердження як особистості.

Нині за кордоном і в Україні існує досить широка мережа дошкільних закладів та початкових шкіл, що працюють за системою Монтесорі, яка поступово удосконалюється, приводиться у відповідність до сучасних потреб.

У цей же час була створена і вальдорфська школа (автор - німецький філософ Рудольф Штайнер). Її головними принципами стало:

- виховання дитини у дусі свободи, в основі якого вільне і продуктивне самопізнання і самовизначення, повноцінний розвиток всіх сил особистості;
- цілісність - одночасний фізичний, душевний і духовний розвиток. Головне - розвинути здатність вільно і оригінально мислити, відчувати, творити, гармонійно спрямовувати розвиток 3-х сфер внутрішньої діяльності людини - мислення, почуття і волі.
- циклічність - врахування вікових циклів розвитку, добових біоритмів, застосування ритмічних вправ тощо;
- авторитет вихователя, батьків, педагогів, духовного ідеалу - як рушійних сил розвитку дитини.

Експериментальна педагогіка найбільшого поширення набула у Німеччині, Франції, Бельгії, Швейцарії, США.

В її основу поклалися тільки точні наукові факти, здобуті у ході лабораторних експериментів над природою дитини і її поведінкою. Це сприяло тому, що на перший план висувалася психологія дитини. Експерименти робилися задля того, щоб з математичною точністю визначити характер виховного впливу на дитину.

Основним принципом виховного процесу представники експериментальної педагогіки, наприклад Вільгельм Август Лай, вважали принцип саморозвитку дитячої особистості. Тому центром виховного процесу була не діяльність вихователів (у тому числі батьків), а діяльність самої дитини, яку необхідно було організувати на основі врахування її психологічних і педагогічних особливостей, рефлексів та потреб. Особливого значення серед дитячих рефлексів надавалося інстинкту боротьби (або інстинкту мисливця), який характеризувався як позитивно, так і негативно.

До позитивних відносили збуджені цим інстинктом прагнення бути сильним, спритним, уважним. До негативних - жадібність і жорстокість.

Французький педагог Альфред Біне вважав, що у виховному процесі необхідно перш за все враховувати природжені якості дитини. Він розробив тести на виявлення розумових здібностей, темпу розумового розвитку і обдарованості дитини.

Концепція педагогічного прагматизму американського філософа-прагматика і педагога Джона Дьюї пропонувала керівництво самостійністю дитини, розвиток її допитливості. Надзвичайно важливим у вихованні й розвитку особистості він вважав задоволення природної потреби дитини у спілкуванні з іншими людьми (соціальна потреба), потреби у рухливості й іграх (конструктивна потреба), потреби у пізнанні й розумінні речей (дослідницька потреба), потреби у самовираженні (експресивна потреба). В основу вихованого процесу він покладав трудове виховання.

Бельгійський педагог Овід Декролі у своїх експериментах робив акцент на моральному вихованні.

Творцем функціональної педагогіки став швейцарський психолог та педагог Едуар Клапаред. Він акцентував увагу на ролі інтересів,

мотивів, потреб у поведінці дитини. Його роботи присвячені виробленню вольових якостей особистості, потреби у праці.

Прихильником ідей функціональної педагогіки був і швейцарський педагог Адольф Фер'є. Саме він ввів нову періодизацію психічного розвитку дитини і її інтересів - від безсистемних до цілеспрямованих, створив нову школу, головною ознакою якої стало поєднання розумово, морального виховання і використання нетрадиційних педагогічних теорій, які були орієнтовані на смаки і нахили дітей.

Близькою до концепції виховання була педагогіка особистості (Е.Вебер, Е.Лінде, Г.Шаррельман). В її основи була ідея вільного духовного розвитку дитини, формування у неї радісного світосприйняття. А тому велика увага надавалася творчості дитини, активному прилученню дітей до ручної праці і беззаперечне врахування їх вікових та індивідуальних властивостей.

У наші дні, одержавши гарні результати і набувши численних прихильників в усім світі, найкращий досвід трансформованих до нинішніх умов концепцій реформаторської педагогіки та вільного виховання влився у могутню течію гуманістичного виховання.

Педагоги дотепер не залишають спроби перебудови світу шляхом гуманного виховання. Якщо всі люди будуть добрими, чесними, справедливими, то зникне напруженість між ними, будуть усунені причини воєн, конфліктів, конфронтації. У світі буде сито, тепло і затишно. Але для цього потрібно змінити саму людину. Шлях до цього - виховання.

Серед педагогів, що активно підтримали гуманізацію виховання, - Л.М. Толстой, К.М. Вентцель, К.Д. Ушинський, М.І. Пирогов, П.Ф. Лесгафт, С.Т. Шацький, В.А. Сухомлинський, Ш.О. Амонашвілі та багато інших. Завдяки їхнім старанням сучасна педагогіка пом'якшила свій крутий норів і зробила значні поступки на користь дітей.

Гуманізм (від лат. - людський, людяний) - цілісна концепція людини як найвищої цінності у світі. Головним положенням цієї концепції є захист гідності особистості, визнання її прав на волю, щастя, розвиток і прояв своїх здібностей, створення для цього відповідних сприятливих умов (життя, праці, навчання і т.д.). Гуманізм - сукупність ідей і цінностей, що затверджують універсальну

значимість людського буття в цілому й окремій особистості зокрема. Як система ціннісних орієнтацій й установок гуманізм стає суспільним ідеалом.

Гуманістичне виховання затверджує вихованців у ролі активних, свідомих, рівноправних учасників виховання процесу, які розвиваються за своїми можливостями. З позицій гуманізму, кінцева мета виховання полягає в тому, щоб кожен вихованець міг стати повноважним суб'єктом діяльності, пізнання і спілкування, вільною, самодіяльною особистістю. Отже, ми можемо зробити висновок, що міра гуманізації сімейного виховання визначається тим, наскільки цей процес створює передумови для самореалізації особистості, розкриття всіх закладених у ній природних задатків, її здатності до волі, відповідальності і творчості.

Гуманістичне виховання орієнтоване на особистість. Його сутнісною ознакою є зосередження зусиль на формуванні вільної, самостійно думуючої і діючої особистості, громадянина-гуманіста, здатного робити обґрунтований вибір у різноманітних життєвих ситуаціях.

Гуманізацію сімейного виховання варто розуміти як відмову від авторитарної педагогіки з її педагогічним тиском на особистість, що заперечує можливість встановлення нормальних людських взаємин між батьками та дітьми, що додає абсолютного значення особистій свободі й діяльності всіх учасників виховного процесу.

Гуманістична сімейна педагогіка вимагає:

- 1) людяного ставлення до дитини;
- 2) поваги її прав та свобод;
- 3) пред'явлення дитині посильних і розумно сформульованих вимог;
- 4) поваги позиції дитини навіть тоді, коли вона відмовляється виконувати запропоновані вимоги;
- 5) поваги права дитини бути самою собою;
- 6) доведення до свідомості дитини конкретних цілей її виховання;
- 7) ненасильницького формування необхідних якостей;
- 8) відмову від тілесних та інших, принижуючих честь та гідність особистості, покарань;

9) визнання права дитини як особистості на повну відмову від якостей, що за якимись причинами суперечать її переконанням (гуманітарним, релігійним і ін.).

Таким чином, головних напрямків розвитку педагогічної думки у світі два - авторитарне, що ґрунтується на авторитеті влади дорослого і підпорядкуванні дитини, і гуманістичне, що визнає права і свободи вихованця. Між ними - великий спектр сполучень, але прогресивна світова педагогіка зробила гуманістичний вибір.

Методи сімейного виховання

Для того, щоб успішно здійснювати сімейне виховання, батьки мусять бути ознайомленими з метою, змістом, методами і прийомами виховання, вміти роз'яснювати дітям морально-етичні та правові норми і правила, вимоги життя у суспільстві, правильно орієнтувати навчальну діяльність дітей.

Шляхи (способи), за допомогою яких здійснюється цілеспрямований педагогічний вплив батьків на свідомість і поведінку дітей, не відрізняються від загальних методів виховання, але мають свою специфіку:

- Вплив на дитину - індивідуальний, заснований на конкретних вчинках і пристосований до особистості.
- Вибір методів залежить від педагогічної культури батьків: розуміння мети виховання, батьківської ролі, уявлень про цінності, стилю відносин у родині тощо.

Тому методи сімейного виховання несуть на собі яскравий відбиток особистості їхніх батьків і невіддільні від них. Скільки батьків - стільки різновидів методів. Наприклад, переконання в одних батьків - м'яке навіювання, в інших - погроза, лемент. Коли в родині відносини з дітьми близькі, теплі, дружні, головний метод - заохочення. При холодних, відчужених відносинах, природно, преваюють строгість і покарання. Методи залежать від установлених батьками виховних пріоритетів: одні хочуть виховати слухняність - тому методи націлені на те, щоб дитина безвідмовно виконувала вимоги дорослих; інші вважають більш важливим вчити самостійному мисленню, проявові ініціативи і звичайно знаходять для цього відповідні методи.

Усі батьки використовують загальні методи сімейного виховання: переконання (пояснення, навіювання, порада), особистий приклад, заохочення (похвала, подарунки, цікава для дітей перспектива), покарання (позбавлення задоволень, відмова від дружби, тілесні покарання). У деяких родинах, за порадою педагогів, створюються і використовуються ситуації, що виховують.

У родині існують також різноманітні засоби рішення виховних задач. Серед них - слово, фольклор, батьківський авторитет, праця, навчання, природа, домашній побут, національні звичаї, традиції, суспільна думка, духовний і моральний клімат родини, преса, радіо, телебачення, режим дня, література, музеї і виставки, ігри й іграшки, демонстрації, фізкультура, спорт, свята, символи, атрибути, реліквії тощо.

Вибір і застосування методів батьківського виховання спирається на ряд загальних умов:

- Знання батьками своїх дітей, їх позитивних і негативних якостей: що читають, чим цікавляться, які доручення виконують, які труднощі відчують, які відносини складаються з однокласниками і педагогами, з дорослими і з більш молодшими за віком, що найбільше цінують у людях і т.д. Прості, здавалося б, відомості, але 41% батьків не знають, які книги читають їхні діти, 48% - які фільми дивляться, 67% - яка музика їм подобається; більше половини батьків нічого не можуть сказати про захоплення своїх дітей. Тільки 10% учнів відповіли, що в їхніх родинах знають, де вони бувають, з ким зустрічаються, хто їхні друзі. За даними соціологічних досліджень (1997 р.), 86% юних правопорушників, що опинилися за ґратами, відповіли, що батьки не контролювали їхні пізні повернення додому.

- Особистий досвід батьків, їхній авторитет, характер відносин у родині, прагнення виховувати особистим прикладом також позначаються на виборі методів. Ця група батьків звичайно вибирає наочні методи, порівняно частіше використовує привчання.

- Якщо батьки віддають перевагу спільній діяльності, то звичайно превалюють практичні методи. Інтенсивне спілкування під час спільної праці, переглядів телепередач, походів, прогулянок дає гарні результати: діти більш відверті, і це допомагає батькам краще зрозуміти їх. Немає спільної діяльності - немає приводу і можливості для спілкування.

Педагогічна культура батьків впливає на вибір методів, засобів, форм виховання. Давно помічено, що в родинах освічених людей діти завжди краще виховані. Отже, опановувати секретами виховного впливу - зовсім не розкіш, а практична необхідність. «Педагогічні знання батьків особливо важливі в той період, коли батько і мати є єдиними вихователями своєї дитини... У віці від двох до шести років розумовий розвиток, духовне життя дітей у вирішальній мірі залежить від... елементарної педагогічної культури матері і батька, що виражається в мудрому розумінні найскладніших широсердних рухів людини, що розвивається», - писав В. А. Сухомлинський.

Типові помилки батьків

Причиною батьківських помилок часто буває їх нездатність до самокритики, яка стає перепоною на шляху поповнення знань та самовдосконалення.

Спостереження за стосунками сім'ї, поведінкою дітей та особистішою поведінкою самих батьків дозволяє класифікувати їх виховні помилки. Умовно вони можуть бути виділені за схемою, запропонованим італійським педагогом Торре Делла Ада. Вона дала їм такі назви: традиціоналізм, сімейна демократія, егоїзм, батьківські лінощі, хвалькуватість, надмірна принциповість. Дамо їм характеристику.

ТРАДИЦІОНАЛІЗМ. Він виявляється в перевищенні влади у стосунках з дітьми. Як правило, батьки виступають у ролі головної діючої особи, мають похмурий незадоволений вираз обличчя, втручаються в дитячі ігри, карають і вказують - **ЩО, ЯК і КОЛИ** робити.

СІМЕЙНА ДЕМОКРАТІЯ. Вона має два варіанти:

а) усталена батьківська влада;

б) рівність у правах і обов'язках між батьками і дітьми.

ЕГОЇЗМ. Усі батьки, хто більшою, хто меншою мірою, страждають егоїзмом. Вони покрикують на дитину при найменших відхиленнях від усталеного ними еталону. Наприклад, коли дитина щось розбиває, на неї кричать, навіть, якщо вона зробила це випадково. Причому тональність і сила крику вимірюється в більшості випадків не мізерною провинною, а пропорційно вартості предмету.

Батьки кричать на дітей також за те, що ті заважають їм відпочивати; забороняють їздити не велосипеді - "кататися не можна - впадеш, розіб'єшся", „через дорогу не ходи - потрапиш під колеса", „не йди у воду - втопишся". Свій егоїзм виявляють тоді, коли вдаються до дріб'язкової брехні, щоб, наприклад, дітей утихомирити "тихо, а то прийде Бабай і забере тебе", „не заважай: у мене болить голова, багато роботи, термінової..."

Як правило, в таких ситуаціях батьки не бажають себе перевантажувати роз'ясненням або спільними заняттями з дітьми, їх вправлінням. Батьки спекулюють альтруїзмом дитини і її чутливістю, коли безпричинно посилаються на погане самопочуття. Такий емоційний шантаж є нічим іншим, як жорстоким егоїзмом, адже його мета - примусити страждати беззахисну істоту.

Егоїзм батьків має свої варіації:

а) батьки-власники (Вони помірно опікають дитину, в результаті чого та виростає боязливою і надто упередженою. Безперечно, це дозволяє вберегти дитину від численних небезпек, але лишає її радощів спілкування з ровесниками, задоволення від ігор, особливо рухливих, здатності сміливо дискутувати);

б) мати-„квочка" (Вона постійно пригнічена страхом, а дитина мучиться усвідомленням того, що вона не така, як всі - у чомусь неповноцінна, наприклад, слабкіша від своїх ровесників. Такі ситуації не рідко виникають у випадках, коли дитині робили якусь операцію, або вона мала якусь травму);

в) халатність батьків, безтурботність (Дитина у вільний час майже повністю полишена без нагляду, самостійно грається на вулиці, у дворі. Як правило, такі батьки впевнені, що з їх дитиною нічого не трапиться. А між тим деякі з них навіть катаються, чіпляються ззаду до трамвайних вагонів, або з якоюсь дитячою зухвалістю перебігають назад - вперед проїжджу частину вулиці перед автомобілями у невстановленому для пішоходів місці);

г) самореклама батьків (Одні тішать свою дитину і купують дитині дуже дорогі речі-іграшки та книжки, якими дитина майже не грається, так як їх тримають у недоступному для неї місці. Інші - приймають на себе у спілкуванні з дитиною якісь певні ролі, наприклад: мама - завжди зла, невдоволена, криклива, батько - буркотливий, але люблячий; мама - жартівлива, грайлива, пустотлива,

батько - приятель дітей; батьки - дотепні, гостроязичкі, які в присутності сторонніх постійно кепкують з дитини, висміюють її незібраність, неухважність та інші різні недоліки).

БАТЬКІВСЬКІ ЛІНОЩІ. Вони виявляються у непослідовності у вимогах. Як, приклад, можна навести статеве виховання хлопчиків і дівчаток. Воно, особливо у хлопчиків, епізодичне. З вини батьків систематично не проводяться гігієнічні процедури.

НЕСКРОМНІСТЬ, ХВАЛЬКУВАТІСТЬ батьків. Вони хизуються будь-якими успіхами своєї дитини. Дуже хворобливо реагують на успіхи інших, якщо ті затьмарюють їхню дитину. Не пропускають жодної нагоди, щоб продемонструвати, як їхня дитина декламує, читає, танцює, малює...

Саме ця категорія батьків найчастіше примушує дитину змалку займатися музикою або якоюсь іншою діяльністю (як правило, тим, чим хотілося в дитинстві займатися самим батькам), до якої у неї немає справжніх здібностей, або справжнього інтересу.

ПРИНЦИПОВІСТЬ. Вона не завжди виправдана, але батьки мають упередження, що коли вони вже так сказали, то так і має бути, навіть якщо їх вимоги не завжди виправдані. У результаті такої принциповості батьки нерідко вдаються до фізичних покарань, лишають дитину прогулянки, забороняють улюблені ігри, не розмовляють з нею тощо.

Батьківські помилки можна також охарактеризувати за класифікацією сімейних стосунків, запропонованою І.А. Трухіним:

- СПРЯМОВАНІСТЬ НА ПОКАРАННЯ

Дитину спочатку доводять до екстремального стану, підкреслюючи її негативні риси, в результаті чого вона втрачає віру в себе, і, спровокована зовнішніми факторами, здійснює негативні вчинки. А потім її „авансують", висловлюють упевненість у тому, що вона виправиться.

Особливо шкідливою є настанова батьків не те, що дитина себе погано поводить тому, що вона погана в цілому. Для психічного благополуччя малої дитини, як свідчать психологи, дуже важливо, щоб у ситуаціях, коли дорослі висловлюють свій осуд, наприклад, негативно характеризують здібності, результати її діяльності, дитина була впевнена, що в цілому її оцінюють позитивно. В інших випадках вона приймає позицію захисту: плаче

від безсилля і не розуміє, або кричить і продовжує не слухатися, здійснювати негативні вчинки, тобто все те, що може привернути до неї увагу.

У таких виховних ситуаціях батьки використовують звичні їм „методи” виховання: нескінчені доречні та недоречні нотації, фіксації навіть мізерного проступку, постійне роздратування, небажання приділити дитині більше уваги чи виконати її прохання тощо.

- НЕГАТИВНЕ ОЦІНЮВАННЯ

Воно з'являється в результаті небажання батьків обтяжувати себе аналізом поведінки дитини та пошуку причин негативного. Так простіше і легше. Цьому сприяє також націленість на виховання як жорстку взаємодію з дитиною - необхідність робити зауваження, осуджувати, карати, упереджувати.

Особливості психічно-фізіологічного розвитку дитини дошкільного віку дозволяють їй лише вибірково сприймати зовнішні впливи і не завжди адекватно розуміти, чого від неї хочуть, крім того, вона не завжди здатна до саморегуляції.

Очікування батьків, що кожна їх дія викличе лише однозначну реакцію, не виправдовується і, як свідчить життя, це часто призводить до того, що притупляється чутливість дитини до таких методів педагогічного впливу.

Серед причин негативного оцінювання дитини з боку батьків виділяють:

- прагнення захистити себе від власних помилок і цим всю відповідальність за вчинки перенести на неї;
- небажання побачити і впізнати, як у дзеркалі, свої звички, риси характеру і манери поведінки;
- уражене батьківське „Я”, яке стає головним критерієм оцінки подій.

Таким чином, виявляється певний егоцентризм батьків, які мають свої образи. Невідповідність вчинків і слів дитини їхнім поглядам чи намірам дратують, викликають несправедливе почуття злості, бажання покарати.

- ПРОГРЕСІЯ НЕГАТИВНИХ УЗАГАЛЬНЕНЬ

її причиною є прагнення посилити аргументацію у виховному процесі. Виникаючи, емоційне напруження заважає батькам бути

об'єктивними, призводить до взаємних непорозумінь, і, як результат, - почуття жалю до себе.

Попередженням такого фіналу може бути внутрішній самоконтроль батьків, дотримання теми розмови, поміркованість батьків і їх загальний позитивний настрій на виховний момент.

- САМОСТВЕРДЖЕННЯ ЗА РАХУНОК ІНШОГО

Цим користується ті, хто не можуть реалізувати себе у зовнішньому оточенні. У сім'ї батьки можуть стверджувати себе один за рахунок іншого, або за рахунок дитини - найдоступнішого і найбеззахиснішого об'єкту. У таких випадках ігнорується право дитини на індивідуальність, гідність, визнання і спробу захисту. Демонстрація батьків зверхності нерідко має форми посиленого тиску на дитину і її фізичного покарання або постійного словесного акцентування на недоліках. Союзниками батьків у приниженні можуть бути і такі жести, як знизування плечима, піднімання брів, міміка, „гмикання”, специфічний тон.

Причиною такої батьківської помилки може бути нерозуміння помилок дитини, які є природними для її віку і пояснюється відсутністю знань, умінь, навичок, досвіду. Часто батьки говорять дитині: „І в кого ти такий вдався?” вони впевнені, що у них не має недоліків, які так обурюють їх в дитині.

- ОБМЕЖЕННЯ СПОСОБУ ВКЛЮЧЕННЯ ДИТИНИ В ЖИТТЯ СІМ'І

Численні спостереження за життєдіяльністю сімейного колективу дають підстави стверджувати, що батьків влаштовує у дитині роль "Малої Слухняної Дитини". Вони обмежують її природну ігрову діяльність суворими заборонами, вимагаючи неухильної слухняності і покірності, і нав'язуючи інші ролі, які часто не відповідають темпераменту дитини або її здібностям. Як результат - дитина не справляється з визначеною для неї роллю (наприклад, вундеркінду, юного таланту, музиканта, або сильної, енергійної особи), що викликає обурення батьків. Це явище у психотерапії має назву „патологізуючих ролей”. Є ще один ракурс цієї проблеми: батьки обмежують дитину в участі у домашніх справах, вважаючи, що вона на своєму вікові ще напрацюється. Така позиція батьків призводить до невміння дитини обслуговувати себе, лінощів взагалі і певною мірою інфантилізму в характері.

- МАЯТНИКОПОДІБНЕ ВИХОВАННЯ

Такий спосіб калічить дитячу душу. Адже покарання чи заохочення за одні й ті самі дії дитини повністю залежить від настрою дорослих. Він позбавляє дитину стійких орієнтирів поведінки і формує риси пристосування.

У віці, коли ще несформована нервова система, це надзвичайно тяжко сприймається дитиною і може спровокувати виникнення і розвиток дитячого неврозу, невпевненості і замкнутості у собі. Бажання щоразу пристосуватися до нової емоційної ситуації спричиняє також підлабунство, особливо, коли тато або мама у гарному настрої (в такий спосіб дитина авансує себе на майбутнє), або ухилення від виконання цілком розумних і справедливих вимог одного з батьків в очікуванні не те, що другий їх відмінить.

- МАНІПУЛЯЦІЯ ТА МАНІПУЛЮВАННЯ

Вони, як правило, виникають у спілкуванні в результаті примусового (свідомого чи несвідомого) його обмеження з якоюсь корисливою метою. Батьки вигадують невідкладні справи або посиляються на погіршення самопочуття. У сімейному спілкуванні батьки (особливо мами) часто вдаються до такого прийому: прагнучи дорікнути малій дитині, говорять, що вона погана, її не люблять і через це покинуть.

Такі розмови травмують дитячу психіку і стають причиною страждань.

Але, як свідчить життя, вправними маніпуляторами бувають і діти. Пасивні, залежні від інших - батьків, інших дорослих членів сім'ї - діти маніпулюють, користуючись своєю крайньою безпорадністю і нерішучістю, хронічною забудькуватістю і неуважністю.

Досить рано усвідомлюючи силу своєї химерної слабкості, вони при звичаються до ролі Безпомічного або Дурненького. Хоч насправді просто хитрують.

Інший тип дитини-маніпулятора - це Маленький Диктатор. Він керує дорослими за допомогою надутих губ, настирності, неслухняності, тупання ногами. За приклад наведемо такі ситуації:

1. Щоранку збираючись у дитячий садочок, Юля доводила маму до сліз: вона не хотіла одягати те, що їй пропонували. Відкриваючи шафу, тягнула з полиці будь-що, аби не інше. Якщо мама не

погоджувалась з нею, падала на підлогу, заходила криком, стукотіла ногами, поки не отримувала свого. Махнувши рукою, мама говорила: "Роби, що хочеш!"

2. Вся родина у вільний час збиралась біля телевізора. Батьки мали нагоду подивитись цікаву для них передачу. Проте Сашко настоював на мультику, який бачив багато разів. Розчервонілий, зі сльозами на очах, він міцно тиснув кнопку потрібного йому каналу телепрограми, заважаючи батькам переключити. Захопившись, дитина стала пхати в їх бік ще й ногами, умовляння, погрози - ніщо не діяло. Не витримавши, батько з силою смикнув сина за руку, той упав і почав надривно кричати. Підхопилась мама і накинулась на чоловіка. Між ними виникла сварка. Батьки пішли на кухню з'ясовувати свої стосунки, а Сашко, схлипуючи, знову вмовстився перед телевізором дивитися мультики. І сьогодні перемога була за ним...

Третій тип дитини - маніпулятора - „Лисичка”.

Його формування починається ще тоді, коли батьки, кидаючи всі свої справи, поспішають заспокоїти та улестити дитину, якщо вона плаче незалежно від причин цих сліз. Така підвищена увага дитині дуже приємна і щоразу сприймається, як доказ того, що її люблять, вона користується сльозами за будь-яких обставин. З часом, досягаючи майстерності, користується сльозами прагматично. Наприклад, коли не хоче виконувати якесь доручення, йти в дитячий садочок. Така дитина починає плакати, симулюючи біль у животику. Всі хвилюються, виявляють до неї підвищену увагу і вона, таким чином, отримує право робити те, чого хоче.

Типові приклади цього типу маніпулювання може дати спостереження за колективними спортивними іграми, наприклад у футболі такий гравець симулює сильно забиті місця (коліно, лікоть, живіт). Саме його всі штовхають, йому ставлять підніжки... Він жаліється батькам, знаходить у них захист і навіть ще на ранок може відмовитись сам застібувати гудзики або щось одягати, „бо у нього болить забита рука”.

Ще один тип маленького маніпулятора - жорстокий. Він штовхається, поводить себе забіякувато, плюється, кусається, дряпається, обзиває інших дітей (інколи дорослих), вживає непристойні слова.

Любить гратись пістолетами, автоматами, гвинтівками та ножиками. Він уже зрозумів, що саме його поведінка залякує інших, дозволяє добиватися бажаного. Отже, це „хуліган - початківець". Він ненавидить і не сприймає авторитети, відчуває неприязнь до батьків, які намагаються довести свій авторитет.

Якщо в сім'ї підрастає два хлопчика, то можливо, що менший з них, намагаючись відвоювати собі рівні права зі старшим, засвоїв тип маніпулятора, який можна назвати - змаганець. Усіх оточуючих він сприймає як потенційних суперників. Найголовнішим у житті для нього є прагнення перемогти і бути зверху. Постійне перенапруження (треба краще малювати, краще співати, краще танцювати) призводить до безсоння. Постійним джерелом його тривоги стають всі, хто краще за нього може щось зробити. Під час колективної гри, якщо відчуває, свій програш, може сплутати фішки.

Звичайно, маніпуляторами не народжуються: перші приклади маніпулювання діти, в основному, засвоюють від дорослих (батьків), які у свою чергу, відчувають на собі маніпуляції з боку сусільства.

Маніпулятивні батьки вважають, що їх головний обов'язок полягає в тому, що б контролювати поведінку своїх дітей. Ця відповідальність з часом перероджується в почуття всемогутності. їх головний вербальний підхід до дитини проявляється в „ти повинен". І більшість батьків упевнена, що вже тільки це неодмінно змінить поведінку дитини, а можливо, і її сутність. Батьківське „ти не хочеш", розпадається на ряд варіантів: „ти можеш" - „ти не можеш", „ти не хочеш", „тобі потрібно", „якщо ти робиш, то ти можеш"...

Один з улюблених батьківських прийомів, полягає в тому, щоб керувати дитиною за допомогою почуття вини. Якщо дитина не виконує якогось доручення або певних вимог до неї, їй кажуть: „Як тобі не соромно бути таким лінивим?", „Мені за тебе соромно!", „Мені за тебе незручно перед сусідами - негарно ображати менших", або „Твоя поведінка доведе мене до серцевого нападу!"

Бажання досягти зворотного результату інколи спонукає батьків і до таких висловлювань: "ти ж не хочеш, щоб люди думали, що ти здатний мучити тварин?" або „що люди подумають, коли

почують, які ти вживаєш слова?" або „Від тебе відвернуться, з тобою перестануть товаришувати, коли дізнаються, як ти себе поводиш!", „З тебе всі дітки будуть сміятися!" У такий спосіб іде залякування дитини (тобто маніпулювання) нелюбов'ю оточуючих чи навіть найближчих - рідних: „Раз так, я не можу тебе любити", „Якщо ти так чиниш, значить мене не любиш", „Я так тебе люблю, коли ти прибираєш іграшки (миєш посуд, тихо граєшся, гарно їси...)" А ХІБА В ІНШИХ ВИПАДКАХ ДИТИНУ МОЖНА НЕ ЛЮБИТИ? Адже для нормального розвитку їй треба бути певною, що вона потрібна, що її люблять за будь-яких обставин, люблять такою, якою вона є.

Маніпулятивна техніка закладена і в таких запитаннях-очікуваннях: "Ти хочеш вирости таким великим, як татко?", „Я сподіваюсь ти зробиш так, як я сказала?", „У нашій сім'ї всі завжди були слухняними. Не розумію, в кого ти такий вдався?"

Моделювання взаємин на гуманній основі

У чому полягає сутність гуманних відносин? Найперше, це різновид моральних стосунків, що виявляються у доброзичливості, довірі, повазі, турботі, допомозі, справедливості, непримиримості до зла, жорстокості, насилля. Гуманіст є способом міжособистісних стосунків, за яких кожний ставиться до іншого як до самого себе. В цьому головний принцип гуманності.

У філософському розумінні гуманізм тлумачиться як визнання цінності людини як особистості, її права на вільний розвиток і вияв своїх здібностей, на достойне життя. В психологічному плані сутність гуманності полягає в обумовленій моральними цінностями установці на інших, здатності до переживання за них, співчуття, співучасті й співпраці. Термін гуманний у перекладі з латинської мови означає „людяний". Людяність як риса характеру найповніше виявляється у любові й повазі людей і передбачає високий рівень вимогливості.

Як свідчать спостереження, в багатьох сім'ях найчастіше не рахуються з думкою дитини, нав'язують їй свою волю, порушують режим життя, показаний її віковими психофізіологічними і особливостями, карають за будь-яку провину, навіть якщо це було скоєне не навмисно, б'ють (інколи дуже жорстоко), в результаті чого

нерідко виникає каліцтво, яке важко довести судовим органам, адже такі діти, як правило, залякані й побоюючись ще більшого побиття, нікому і нічого не розказують. У сім'ях п'яниць, часто діти недоїдають, не мають найнеобхіднішого, а головне - позбавлені гарного життєвого прикладу. Вони рано починають бродяжничати, жебракувати, красти, займатись проституцією, палити, вживати спиртні напої тощо. Все це призводить до погіршення стану їхнього (ще не зміцнілого) здоров'я, затримки в розумовому і психічному розвитку, і взагалі, до виникнення загрозової кримінальної ситуації в країні.

Джерелом впевненості людини у собі є любов до неї близьких і рідних. Дитина для свого нормального розвитку потребує постійного підтвердження любові до себе. Саме це почуття формує в неї відчуття захищеності, безпеки і впевненості у собі. Та любов батьків до дитини буває різною. Переважна більшість із них люблять своїх дітей і завжди готові захищати їх ціною власного життя. Однак інколи така любов буває надто палкою і все в дитині викликає захоплення батьків. Малюк поволі звекає до цього і з часом починає вимагати постійного захоплення і надмірної уваги до своєї особи. Коли ж він цього не відчуває, то поступово починає відокремлюватися від батьків і стає більш прихильною до тих, хто ним захоплюється. Якщо ж дитина не відчуває захоплення в оточуючих, то відчувається ображеною, дратується і відмовляється від спілкування.

Проблема полягає в тому, що захоплення дитиною провокує в неї появу надмірного почуття власної значущості, що ускладнює її спілкування з іншими людьми, зокрема з однолітками, порозуміння з батьками, які підсвідомо так чи інакше передавали оточуючим свою переконаність у тому, що їхня дитина не лише краща за них самих, а й краща за інших. За такої любові дитина поступово може перетворитися на маленького тирана.

Разом із надмірною любов'ю не менш проблематичною є її недостатність. Коли дорослі намагаються не показувати дітям своєї любові, ті можуть думати, що нікому не потрібні, або навпаки, своєю поведінкою намагатимуться привернути до себе увагу й робити все, що завгодно, аби тільки батьки не залишалися до них байдужими. Характерним у поведінці дітей з таких сімей є або

демонстрування болю і сильний плач, особливо у молодшому віці (наприклад, якщо вони падають, забилися тощо), демонстративне мовчання, ігнорування оточуючих (у старшому віці), або навпаки - заперечення болю навіть, якщо дуже боляче, намагання робити все по-своєму.

Особливість гуманних стосунків полягає в тому, що кожна людину сприймають такою, як вона є. Це повною мірою стосується взаємин між батьком і матір'ю, в основу яких покладене не тільки глибоке почуття одне до одного, повага до думки та інтересів членів родини, тих справ, якими вони займаються, шанобливе поведіння, а й велика відповідальність перед суспільством за майбутнє своїх дітей. Отже, приклад гуманних взаємин подають дітям батьки через свої сімейні стосунки, ставлення до своїх батьків, а також до своїх дітей. Якщо дитину вчасно нагодували, переодягнули, їй лагідно посміхаються, розмовляють і граються з нею - вона відчувається у безпеці й поводить себе значно спокійніше, ніж дітки, позбавлені цього. Тим самим зберігається час і нерви батьків, здоров'я дитини. Коли дитина дорослішає, мудрі батьки наполегливо і послідовно (але без рукоприкладства і зайвого крику) встановлюють для неї межі допустимого в її поведінці, норми моралі тощо. В такий спосіб в неї виховується звичка рахуватися з інтересами інших людей, в першу чергу - батьків.

Отже, виховання значною мірою забезпечується опорою на здорові принципи, необхідні для формування почуття психологічної безпеки. До них належать: повага до дитини, прийняття її такою, як вона є, віра в неї, схвалення її вчинків, визнання здібностей, постійне підтвердження того, що її люблять і вона всім дуже потрібна.

Досвід сімейного виховання показує, що більшість батьків намагається виховувати дітей, так як виховували їх у дитинстві. Досить часто батьки намагаються компенсувати те, чого були позбавлені в свої дитячі роки. І лише об'єктивний аналіз батьками власного дитинства дозволить їм зрозуміти, якою мірою отриманий досвід впливає на виконання ними батьківських обов'язків. Чи не переважає в ньому бажання комусь і щось довести? Чи не страждають при цьому інтереси їхніх дітей? Як свідчать спостереження, неадекватна поведінка батьків, як правило, зумовлюється низькою

самооцінкою, невпевненістю у своїх можливостях або, навпаки, завищеною оцінкою власного „Я”.

Нерідко спроби батьків, інших дорослих змінити на краще своє життя, стосунки з оточуючими не мають успіху, оскільки вони не в змозі змінити насамперед себе. Досить часто у батьків не вистачає часу на те, аби приділити достатньо уваги своїм дітям, почути перше слово, вимовлене дитиною; в потрібний момент дати їй поштовх до роздумів над тим, що каже, робить, бачить, чує, що її оточує; поцікавитись дитячими проблемами і переживаннями; допомогти в чомусь (без зверхності і критики) розібратися, справитися; помітити та об'єктивно оцінити її намагання і перші успіхи. Між тим, саме в такий спосіб закладаються довірливі стосунки, які здатні попередити чимало життєвих негараздів.

Досвід переконує: діти не вірять лише красивим словам. Вони, як правило, вірять власним очам. Якщо діти бачать, що батьки кажуть одне, а роблять інше, в них виробляється подвійна ціннісна система і здатність до маніпулювання як обставинами, так і людьми.

У сучасних умовах діти раніше дорослішають, швидше навчаються тому, як переборювати труднощі, долати стреси, характерні для нашого часу (зокрема, розлучення батьків та їх наслідки, конфліктні сімейні ситуації, проблеми гідного виживання тощо). Однак, як і раніше, орієнтуватися в життєвих цінностях допомагає дитині її найближче оточення - сім'я, батьки. Від них вони засвоюють і перші приклади поведінки в різних життєвих ситуаціях. Свої корективи у виховання підростаючого покоління вносить також вулиця, знайомі та незнайомі люди, коло ровесників, засоби масової інформації, різні соціальні інститути. Чий вплив буде сильнішим - залежить від сім'ї, міцності тих норм і переконань, які вона закладає в малюка.

Щоб досягти успіху у вихованні дитини, коли стрімко змінюються умови самого процесу виховання, батькам уже замало засвоювати кращі надбання родинної педагогіки й оволодівати новими методами і прийомами. В сучасних умовах необхідна система виховання на основі любові та логіки. Її сутність базується на тому, що ефективність виховання досягається завдяки любові, яка не означає всездозволеність, але в той же час є настільки сильною,

що дозволяє дітям робити помилки і навчатися на них. Логіка ж зосереджується на наслідках, які є результатом цих помилок. Ці наслідки, у поєднанні з батьківським розумінням і співпереживанням разом із дитиною її проблем, несуть у собі великий виховний потенціал, завдяки чому формується правильна самооцінка дитини, її вміння розв'язувати проблеми, гідно поводити себе і виявляти емоції адекватно виниклим ситуаціям, грамотно вирішувати проблеми вибору, ретельно обдумувати свої вчинки, а, отже, нести за них відповідальність. Саме від уміння батьків будувати стосунки з дитиною на основі любові та логіки залежить успіх в сімейному вихованні, щастя в родині.

Варто завжди пам'ятати: можна заплатити за те, щоб за дітьми доглядали, щоб їх навчали, але неможливо за гроші доручити комусь замість нас любити наших дітей. Любов має виходити з серця, її не можуть замінити на великі гроші, ні дорогі подарунки, ні заняття в престижних закладах.

Якщо сімейне виховання розглядати з позиції інтересів дитини, то й більш за все дитині потрібне відчуття фізичної та психологічної безпеки. А тому найперший обов'язок батьків полягає в тому, щоб саме це й забезпечити дитині.

Аби досягти необхідного ступеня психологічного захисту треба:

1. Встановити відповідні межі діяльності дитини - не тісні, але контрольовані;
2. Навчати і заохочувати її до адекватного вияву емоцій;
3. Встановити певні принципи і норми поведінки відносно своєї дитини:
  - приймати її такою, як вона є, без критики та осуду; поважати дитину як особистість;
  - визнавати той факт, що потреби дитини є законними;
  - вміти втішати і підтримувати дитину, коли вона відчуває біль, невпевненість, переживає стрес, не судити про дитину лише за окремими рисами характеру;
  - виконувати по відношенню до дитини функції захисника її інтересів і співучасника в її справах.
  - постійно аналізувати власну виховну діяльність та її результати, а також завжди пам'ятати, що кожна дитина має право бути любимою;

- ростити її у безпечному фізичному і психологічному середовищі;
- забезпечувати її необхідним для вчасного фізичного, інтелектуального, морального, емоційного, естетичного і соціального розвитку;
- слухати і чути дитину;
- поважати її почуття; серйозно, уважно і шанобливо ставитися до неї як до особистості;
- сприяти самовираженню.

Ці права дитини реалізуються згідно з чинним законодавством, через створення відповідних умов і гуманного оточення, дотримання моральних норм у взаємостосунках у сім'ї та в суспільстві.

Разом із тим, батьки також потребують психологічної підтримки і мають свої права в умовах сім'ї, хоч і не всі з них регламентовані відповідними законами. До таких відносяться, насамперед, ті, що стосуються права батьків на повагу і розуміння з боку їхніх дітей, права на відпочинок, задоволення духовних потреб та інтересів, права на особисте життя тощо. Реалізуються ці батьківські права головним чином лише тоді, коли діти це розуміють, сприймають як життєву необхідність і дають можливість батькам їх здійснити. У такий спосіб закладаються основи добрих стосунків між батьками і дітьми, гуманного ставлення до інших членів суспільства. Вони формуються завдяки взаєморозумінню, через визнання і повагу до кожного як до особистості, створення для кожного умов для самореалізації та самовдосконалення. Розуміння необхідності такої взаємоповаги досягається завдяки діяльній любові. Її сутність виявляється не тільки в глибокому і ніжному почутті, а й у потребі та вмінні турбуватись одне про одного, допомагати і приносити радість.

Отже, правильно виховувати дитину в сім'ї - це завжди шукати і знаходити баланс між любов'ю і вимогливістю, між милосердям і справедливістю. Тоді ніколи не буде соромно за себе і за своїх дітей, можна бути впевненим у їхньому майбутньому.

ПАМ'ЯТКА ДЛЯ БАТЬКІВ

- З раннього віку привчайте дитину до ustalених норм поведінки. У своїх вимогах будьте послідовними і спокійними.

- Висувайте до дитини вимоги, посильні їй за віком і рівнем розвитку. Переконайтеся в тому, що вона правильно вас зрозуміла.
- Запам'ятайте: чим тихіше ви будете говорити, тим уважніше вас будуть слухати! Тому не підвищуйте голос на дитину.
- Розмовляйте одне з одним лагідно. Не вживайте брутальних, лайливих слів. Не „сюсюкайте" з дитиною, а спілкуйтеся літературною мовою.
- Обов'язково дотримуйтесь етикету в стосунках і поведінці, самі й навчайте цьому свою дитину. Не забувайте вітатися, ввічливо звертатись, дякувати, робити компліменти; намагайтеся бути акуратними в побуті, дотримуватись санітарно-гігієнічних норм, правильно поводитись за столом тощо.
- Намагайтеся аргументувати своє рішення, якщо не можете дитині чогось дозволити. Дохідливо поясніть їй можливі наслідки і підведіть до згоди з таким рішенням.
- Обов'язково грайте зі своєю дитиною, для дошкільного віку це має бути провідним видом вашої спільної діяльності. Під час гри дитина не тільки задовольняє свої потреби в рухливості, а й засвоює нові знання, соціальні вимоги і норми. У старшому віці спільна гра зближує, поліпшує загальний мікроклімат сім'ї, розвиває творчість і рівень життєвої компетентності.
- Майструйте разом із дитиною: з меншими займайтеся ліпленням, аплікацією, конструюванням, вишиванням або шитвом тощо. Зі старшими ремонтуйте меблі, виготовляйте предмети домашнього вжитку, годівниці, готуйте щоденні та оригінальні страви тощо. Не стримуйте дитячу фантазію, підігруйте їй, пробуджуйте в ній творчість.
- Проводьте разом всі сімейні свята, придумуйте сценарії, всім визначайте ролі, створюйте відповідні костюми, прикрашайте кімнати.
- Заохочуйте дітей готувати для батьків концерти на свята або вечори відпочинку. Самі беріть активну участь у таких концертах.
- Завжди знаходьте час і терпіння, аби відповідати на дитячі запитання. Відповідайте правильно, але просто і дохідливо. Не соромтеся визнати, що ви чогось не знаєте. Пообіцяйте розібратися з проблемою і обов'язково це зробіть.

- Намагайтеся, щоб ваші слова про добродійність не розходилися з конкретними справами. Допомогайте тим, хто цього потребує. Виявляйте милосердя до знедолених. Пояснюйте дитині, чому так потрібно робити.

- Організуйте сімейне життя таким чином, щоб не тільки ви мали обов'язки перед дитиною, а й вона перед вами. Надавайте їй можливість зрозуміти, що ви також потребуєте її посильної допомоги.

- Навчайте дитину адекватному вияву почуттів, її емоції мають відповідати настрою та конкретній ситуації.

- Поважайте свою дитину, її почуття, інтереси, потреби. Не принижуйте її, намагайтеся підтримувати довірливі стосунки, за яких у неї не буде від вас секретів.

- Намагайтеся зрозуміти і підтримати дитину.

- Розвивайте в собі та в своїх дітях почуття гумору. Воно сприятиме створенню загального позитивного фону в сімейних стосунках полегшить спілкування, допоможе сформуватися оптимістичному ставленню до життя та його проблем.

- Пам'ятайте, що для дитини ваше ставлення до рідних батьків є найкращим прикладом того, як треба ставитися до вас!

- Обладнайте в дитячій кімнаті куточок або стіну вдячності. Розмістіть там фотокартки дідусів, бабусь, батьків, виховательки дошкільного закладу, улюбленого вчителя (обов'язково з підписами), коротенькі розповіді про них і звернені до них слова подяки. З роками поповнюйте її.

- Виховуйте і розвивайте ціннісне ставлення до життя, до кожної конкретної особистості.

- Спостерігайте за розвитком своєї дитини. Бажано від її народження вести «Щоденник спостережень». Записуйте в нього все те, що вас радує, засмучує, тривожить, свої роздуми з приводу цього. Можливо саме такі записи допоможуть вам у майбутньому зрозуміти свою дитину і причини її тих чи інших вчинків. Такий щоденник можна подарувати дитині на її повноліття.

Практична частина заняття

1. Вирішення психологічних задач на визначення власної поведінки студентів в різних сімейних ситуаціях:

Задача 1.

Ваш син повернувся додому з синцем під оком, з подряпанним обличчям, у брудному одязі. Сказав, що побився з однокласником, і зачинився у своїй кімнаті. Ваші дії:

- дитині 10 років;
- дитині 13 років;
- дитині 16 років.

Задача 2.

Ваша дитина прийшла додому пізно. Ви вперше почули від неї запах нікотину. Ваші дії:

- дитині 13-15 років;
- дитині 16-18 років;

Задача 3.

Ваша дитина прийшла додому напідпитку. Ваші дії:

- дитині 14 років;
- дитині 16 років.

Задача 4.

Ваша дитина попросила дозволу піти на естрадний концерт, пообіцяла повернутись о 21 годині, а повернулася лише о 23 годині 30 хвилин. Ваші дії:

- дитині 14 років;
- дитині 16 років.

Задача 5.

Ваша дитина добре вчиться. Та якось одержала двійку з поведінки й записаний у щоденнику виклик батьків до школи. Ваша реакція:

- дитині 8-10 років;
- дитині 11-13 років;
- дитині 13-16 років.

Задача 6.

Уранці разом з дитиною Ви виходите з дому: Ви на роботу, вона до школи. Якось Ви вирішили зайти до школи, поцікавитися оцінками сина (доньки). З'ясувалось, що дитина вже два тижні не з'являється в школі.

Задача 7.

Ви, проходячи біля школи, випадково помітили, що десь за рогом Ваш син з кількома однолітками палить.

Задача 8.

Ваша дитина вчиться на відмінно, має зразкову поведінку. Річну контрольну написала на "3".

Задача 9.

Сусід розповів, що бачив компанію юнаків і дівчат, які у сусідньому дворі розпивали пляшку. Серед них була і Ваша дитина.

Задача 10. •

Дитина взяла досить дорогу іграшку до дитячого садка. Увечері вона Вам повідомляє зі сльозами на очах, що загубила іграшку чи хтось її зіпсував.

Задача 11.

Ви прийшли додому з роботи раніше, ніж завжди. Вдома побачили компанію невідомих Вам ровесників Вашої дитини. На столі стоїть попільничка з кількома недокурками чи пляшка спиртного.

Задача 12.

Дитина випадково розбила Вашу улюблену (цінну) тарілку (вазу, чашку, статуетку...).

Задача 13.

У столі своєї дитини Ви знайшли лист із зізнанням у коханні. Що Ви зробите?

Задача 14.

Вашій дитині подобається хлопець (дівчина), який (яка), на Вашу думку, не гідний (не гідна) її.

Задача 15.

Ви дали дитині доручення виконати якусь хатню роботу. Повернувшись з роботи, побачили, що доручення не виконане. Що Ви зробите?

Задача 16.

Ваша дитина побилася з однолітком. До Вас прийшли його батьки. Ваші дії?

Задача 17.

Ваша дитина розбила шибку у класі (школі). Вас викликали до школи.

Задача 18.

Ваша дитина, виконуючи домашнє завдання з малювання, розлила брудну воду на килим. Як Ви відреагуєте?

Задача 19.

Ваша дитина нишком взяла цукерку, зайшла до ванної кімнати, закрила двері й тихенько з'їла її. На Ваше запитання: "Ти не брала цукерки?" відповіла: "Ні". Що б Ви зробили в такій ситуації?

2. Проведення групових дискусій при аналізі різних сімейних ситуацій:

1) Батьки із зневагою відносяться до 8-річного сина, якщо він починає висловлювати свою думку під час сімейної розмови. Вони постійно повторюють йому: "Ти ще малий, щоб радити", "Нічого ще не розумієш у житті", "Замовчи і не втручайся" і т.д. Син дуже ображається після таких слів і мовчки іде у свою кімнату. У чому ви бачите помилку батьків? Чим згодом може обернутися таке поводження батьків?

2) Наводячи порядок у кімнаті свого 10-річного сина, мати викидає деякі його речі, що, на її думку, є марними і непотрібними. Коли хлопчик починає виявляти незадоволення її діями, у відповідь сиплються образливі слова. Мама вважає, що вона відповідає за порядок у будинку і має право так діяти. Чи правильно поводить себе мама? Які права дитини порушуються в цьому випадку?

3) Хлопчик часто приносить зі школи зауваження в щоденнику про те, що б'ється з однокласниками. Батьки починають бити дитину за це. Чим викликані постійні бійки хлопчика? Яким вчинкам батьків він наслідує? Як повинні діяти батьки в такій ситуації?

3. Вправа на розвиток вміння інтерпретувати психологічні механізми явищ, що описуються у висловлюваннях клієнта.

Інструкція до вправи: „Поясніть в доступній формі автору висловлювання, про які психологічні механізми, явища, закономірності він говорить. Орієнтуйтеся на можливі варіанти відповідей”.

1) „Він зовсім не цікавиться хлопчачими справами, у нього немає друзів серед хлопців, весь свій час він проводить з дівчатами” (про хлопчика 9 років).

Варіанти понять для пояснення: індивідуальні особливості, вікові особливості, ідеал людини, неповноцінність, ідентифікація.

2) „Вона - неможлива дитина. Нікого не слухається” (про дівчину 6 років).

Варіанти понять для пояснення: акцентуація характеру, темперамент, рівень розумового розвитку, психопатологія.

3) „Він взагалі не може говорити на уроці. Встає і мовчить, або витисне одне слово з себе і далі мовчить" (про дитину 9 років).

Варіанти понять для пояснення: нейротизм, артизм, довільність, рівень мовленнєвого розвитку, діалогічне мовлення.

4) „Він бреше і не червоніє" (про дитину 7 років).

Варіанти понять для пояснення: емоційний розвиток, фантазія, шизоїдність, девіантність.

5) „Він на нас взагалі не звертає уваги" (про хлопчика 6 років).

Варіанти понять для пояснення: інфантилізм, егоцентрична позиція, інтелектуальні незрілість, аутизм.

6) „Такий неслухняний, все робить навпаки" (про дитину 3 років).

Варіанти понять для пояснення: криза, емоційна тупість, інтелектуальне недорозвинення.

7) „Я не можу дивитися, як вона пише" (про дитину 7 років).

Варіанти понять для пояснення: функціональна незрілість, дії сприймання, просторове мислення, аграфія.

8) „Мені легше на двох роботах відпрацювати, ніж зробити з ним один урок" (про хлопчика 10 років).

Варіанти понять для пояснення: позиція батьків, відповідальність, самоконтроль.

9) „Він завжди намагається робити все сам, відлюдкуватий якийсь" (про хлопчика 12 років).

Варіанти понять для пояснення: темперамент, аутизм, інтроверт, невротизм, образ Я.

Література до практичної частини

Основна (1 (С185-186, С. 289, С. 314), 7 (С. 346-350));

Додаткова (44 (С. 263-328), 52 (С. 319-322)).

Питання, що виносяться на самостійне опрацювання

1. Діагностичні засоби вивчення особливостей сімейного виховання учнів: опитувальник "Конструктивно-деструктивна сім'я" (КДС), тест-опитувальник батьківського ставлення до дітей (ОРО), тест "Кінетичний малюнок сім'ї" (КМС), опитувальник "Аналіз сімейного виховання" (Р.В. Овчарова).

2. Орієнтовна схема аналізу специфіки сімейного виховання (Р.В. Овчарова).
3. Основні напрямки та методи сімейної психотерапії.

Теми доповідей і рефератів

1. Проблематика психологічного консультування батьків школярів різного віку.
2. Психологічний факультатив для батьків.
3. Сімейна психотерапія при акцентуаціях особистості у підлітків.
4. Сім'я як джерело психічної травматизації особистості.
5. Порушення міжособистісної комунікації в сім'ї.
6. Порушення механізмів інтеграції сім'ї.
7. Методи психотерапевтичної корекції сімейних стосунків.

Література до теми

Основна (7, 8, 10);

Додаткова (44, 57, 67, 70, 75, 76, 79, 83, 91, 93, 98, 99).

Тестові завдання для контролю та самоконтролю

1. Форма роботи, яка не використовується психологом у співпраці з батьками:
  - а) лекторії;
  - б) консиліуми;
  - в) психологічні практикуми;
  - г) індивідуальні консультації.
2. Вид психологічної допомоги, яка необхідна батькам при їх психологічній неграмотності:
  - а) направлення до психіатра;
  - б) психодіагностика;
  - в) інформування, роз'яснення;
  - г) психокорекція.
3. Вид психологічної допомоги, яка необхідна батькам при психічному недорозвиненні їх дитини:
  - а) направлення до психіатра;
  - б) інформування, роз'яснення;

- в) психодіагностика;
  - г) направлення дефектолога.
4. Модель психологічної допомоги сім'ї, при якій психолог орієнтується не на індивідуальні можливості батьків і дитини, а на універсальні методи виховання:
- а) соціальна;
  - б) педагогічна;
  - в) психологічна;
  - г) медична.
5. Модель психологічної допомоги сім'ї, яка базується на гіпотезі дефіциту у батьків спеціалізованих знань про дитину та свою сім'ю:
- а) діагностична;
  - б) психологічна;
  - в) медична;
  - г) соціальна.
6. Модель психологічної допомоги сім'ї, яка використовується тоді, коли сімейні труднощі є результатом несприятливих обставин та вимагається втручання зовнішніх сил:
- а) діагностична;
  - б) психологічна;
  - в) медична;
  - г) соціальна.
7. Модель психологічної допомоги сім'ї, яка використовується тоді, коли причини труднощів лежать у галузі спілкування, особистісних особливостей членів сім'ї:
- а) діагностична;
  - б) психологічна;
  - в) медична;
  - г) соціальна.
8. Основний метод групової корекції батьківських стосунків:
- а) когнітивно-поведінковий тренінг;

- б) тренінг комунікативних вмінь;
  - в) консиліум;
  - г) лекторій.
9. Ефективність групової корекції батьківських стосунків підвищується завдяки:
- а) гнучкості психолога;
  - б) паралельній роботі з батьками та дітьми;
  - в) інтенсивній роботі з батьками;
  - г) інтенсивній роботі з дітьми.
10. Метод корекції, який використовується в батьківських групах та полягає у складанні реєстру вчинків дітей та батьків, їх класифікації на позитивні та негативні з характеристикою поведінки батьків, які приймають та не приймають свою дитину:
- а) метод групової дискусії;
  - б) метод гри;
  - в) метод аналізу вчинків дітей та батьків;
  - г) метод аналізу комунікацій "Дитина-батьки".

Тема 9. Методика роботи психолога з педагогічним колективом

- Психологічні особливості педагогічного колективу.
- Психологічний портрет педагога: позитивні та негативні аспекти.
- Якості особистості педагога, що вимагають психологічної корекції.
- Експертиза професійної компетентності педагога.
- Педагогічні конфлікти: сутність, профілактика та методи вирішення.
- Індивідуальний стиль діяльності педагога: психологічна допомога у становленні та корекції.

Основні поняття: педагогічний колектив, параметри педагогічного колективу, професійна компетентність педагога, педагогічний портрет, педагоги-гедоністи, педагоги-реалісти, педагоги творчого складу, якості авторитетного педагога, параметри негативного впливу педагога, педагогічний конфлікт, профілактичні методи виникнення педагогічних конфліктів, соціально-комунікативна компетентність, метод інтроспекції, метод емпатії, метод логічного аналізу, метод творчості, метод позитивного ствердження, метод управління емоціями, метод спільної влади, метод аналізу конфліктної ситуації, метод інтуїції та уяви, соціально-психологічний тренінг, способи розв'язку конфлікту (картографія, відпрацювання альтернатив, переговори, посередництво), індивідуальний стиль педагогічної діяльності.

План семінарсько-практичного заняття

1. Психологічні особливості педагогічного колективу та проблематика психологічної роботи з ним.
2. Психологічний портрет педагога. Якості особистості педагога, що вимагають корекції.
3. Педагогічні конфлікти: сутність, профілактика та методи їх вирішення.

Типи психологічних портретів педагогів

Психологічні структурні портрети педагогів представлені чотирма типами:

1. Педагоги ціннісного складу, які, у першу чергу, є дуже ефективними керівниками. Для них характерні емоційна відчуженість, педантична холодність, великі соціальні претензії, професійна втомленість. Резервами цього типу педагогів є розвиток соціальної незалежності, невербального інтелекту, емоційної співпраці та професійної творчості.

2. Педагоги-гедоністи є виконавцями та розповсюджувачами знань. Для них характерні такі риси, як розвиненість загального інтелекту, прийняття відповідальності на себе, емоційна відчуженість та агресія, інтелектуальна інертність. Вдосконалення їх індивідуального стилю діяльності може відбуватися за рахунок розвитку вербального інтелекту, технологічних здібностей, соціальної рефлексії та емоційної співпраці.

3. Педагоги-реалісти характеризуються загальною активністю, розвиненим вербальним інтелектом, часто відчують відчуженість та емоційний дискомфорт. Підвищення рівня домагань, впевненості в собі, розвиток емпатії та соціальної рефлексії допоможуть їм стабілізувати структуру особистості.

4. Педагоги творчого складу більш гармонійні та потребують набагато менше перебудови, ніж інші. Вони гнучкі, активні в професійній діяльності, вимогливі до себе, мають високі інтелектуальні домагання, схильні до емоційної співпраці. Можливості їх зростання полягають у подоланні природних психастенічних характеристик (тривожності, депресивності).

Диференційована робота з кожним типом педагогів сприяє їх особистісному та професійному зростанню. Всі типи педагогів повинні вдосконалювати, в першу чергу, структуру інтелекту як найбільш значущого для них в гармонійному розвитку особистості. Зміна структури інтелекту призводить до гармонізації особистості педагога, узагальнений портрет якого після корекції виглядає більш привабливим.

Ідеальний узагальнений психологічний портрет педагога можна представити таким чином:

- загальний інтелект;
- емоційна співпраця;
- емоційні домагання;
- прийняття відповідальності на себе;
- соціальна, виконавча, інтелектуальна, творча активність.

Бажана реконструкція психологічних структурних портретів педагогів різного складу виглядає таким чином:

Тип педагогів	До корекції	Після корекції
Ціннісний склад	Вербальний інтелект Емоційне відчуження Педантична холодність Соціальні претензії Професійна втома	Загальний інтелект Емоційна співпраця Нові цінності Інтелектуальні домагання Професійна активність
Гедоністичний склад	Загальний інтелект Емоційне відчуження Прийняття відповідальності на себе Інтелектуальна інертність Фонова агресія	Загальний інтелект Емоційна співпраця Прийняття відповідальності на себе Інтелектуальна активність Розповсюдження знань
Реалістичний склад	Вербальний інтелект Вербальна відчуженість Інтелектуальна відчуженість Загальна активність Емоційний дискомфорт Підвищена раціональність	Загальний інтелект Емоційно-вербальна співпраця Інтелектуальні домагання Інтелектуальна активність
Творчий склад	Загальний інтелект Емоційна співпраця Інтелектуальні домагання Емоційна відчуженість, трижовність, пригніченість	Загальний інтелект Емоційна співпраця Інтелектуальні домагання Творча активність

Профілактика педагогічних конфліктів

Тренінг професійно-педагогічного спілкування - один з основних методів профілактики конфліктів, в процесі якого розвиток комунікативних вмінь та навичок сприяють професійній компетентності педагога у сфері спілкування.

Т.Гордон пропонує тренінг з розвитку ефективності вчителя, метою якого є переключення вчителя на активне слухання (проблема учня) та „Я-висловлювання” (проблема вчителя). Цей тренінг поступово відпрацьовує всі конфліктні ситуації та має шестикрокову модель вирішення проблемних ситуацій:

- 1) визначення приналежності проблеми;
- 2) підбір можливих рішень;
- 3) оцінка рішень у формі „Я-висловлювань”;

- 4) визначення найкращого рішення;
  - 5) оцінка того, наскільки добре дане рішення вирішує проблему.
- Психологічні критерії ефективності тренінгу:

- якщо рішення гарне, то не виникає негативних переживань;
- нема почуття провини та роздратованості;
- посилюється мотивація;
- нема взаємних антипатій;
- не треба використовувати силу (тиск);
- відкриваються дійсні проблеми.

Система вправ включає два цикли:

I цикл - вправи, спрямовані на оволодіння елементами педагогічної комунікації, які сприяють розвитку комунікативних здібностей:

1. Вироблення вміння діяти органічно та послідовно у будь-якій ситуації (учень, що запізнився, невиконане завдання, конфлікт з учнем).

2. Формування м'язової свободи у процесі педагогічної діяльності (техніки релаксації в процесі спокою, ходи чи виконання педагогічної діяльності).

3. Досягнення емоційного благополуччя вчителя в класі (спроби вибору оптимального темпу, ритму, пози, руху).

4. Розвиток навичок довільної уваги, спостережливості.

5. Розвиток найпростіших навичок спілкування (звернення та демонстрація уваги до партнера, повернення його уваги засобами пантоміміки та міміки, невербальне вираження вимог, передача емоційного стану).

6. Оволодіння технікою інтонування, мімікою, пантомімікою.

7. Подолання стереотипних характеристик людей (характеристика людей, які зображені на фотокартках).

8. Вивчення емоційних реакцій дітей на фотокартках та емоційна ідентифікація з ними.

9. Словесний педагогічний вплив (логіка, виразність, емоційність мовлення, образна передача інформації в педагогічному монологі) та прогнозування його ефективності.

II цикл - вправи на оволодіння всією системою спілкування в певній педагогічній ситуації:

1. Виявлення емоційного стану вчителя на уроці та здатності до саморегуляції (самоаналіз уроків колег на основі спостереження, рефлексія власного стану на різних етапах уроку).

2. Виявлення та вирішення педагогічної задачі (вміння виділяти в ході уроку моменти, що вимагають втручання вчителя, вміння оцінювати свої дії, прогнозувати їх наслідки).

3. Розвиток педагогічної уяви, інтуїції, навичок імпровізації.

Окрім тренінгу, можливо застосовувати такі профілактичні методи виникнення педагогічних конфліктів:

1) Метод інтроспекції. Педагог ставить себе на місце учня та відтворює його можливі почуття та думки, що допомагає зробити висновки про мотиви поведінки дитини, її цілі. На основі такого аналізу будується ефективна взаємодія з учнем, але виникає небезпека сплутати свої думки та почуття з думками та почуттями дитини, тому необхідно звіряти свої уявлення з реальними діями дитини та коригувати їх у випадку невідповідності.

2) Метод емпатії. Цей метод дає гарні результати, якщо педагог може довіряти своїй інтуїції та вчасно зупиняти виникнення інтелектуальних інтерпретацій.

3) Метод логічного аналізу є корисним для тих, у кого переважає елемент раціоналізації (найчастіше його використовують фізики та математики).

4) Метод творчості дозволяє перетворити проблему конфліктної ситуації в нові можливості та отримати велику користь. Він перетворює ситуацію в задачу, допомагає сприйняти конфлікт таким, який він є, не тільки з негативними сторонами, але й з позитивними.

5) Метод позитивного самоствердження заснований на стратегії „виграти-виграти”. Він допомагає самостверджуватися не шляхом пошуку винного, формулювання вимог, а шляхом „висловлювань”.

6) Метод спільної влади заснований на партнерських стосунках та дозволяє досягти найбільш бажаних для особистості результатів, одночасно створюючи цінності для іншої людини.

7) Метод управління емоціями заснований на повазі почуттів інших людей, усвідомленні власних почуттів, вмінні передавати їх іншому.

8) Метод аналізу конфліктних ситуацій, який дозволяє рефлексивним способом знаходити різні варіанти вирішення проблеми з вирашем для обох сторін.

9) Метод інтуїції, який сприяє прийняттю рішень в складних ситуаціях, що засновані не стільки на професійних знаннях, скільки на досвіді та інтуїції.

10) Метод уяви, який допомагає розвивати соціальну рефлексію, прогнозувати варіанти поведінки партнера по спілкуванню та власні реакції.

Практична частина

1. Зробити психологічну характеристику найулюбленішого вчителя у школі за психологічними показниками ефективності праці вчителя (А.К. Маркова). Виявити якості та вміння, які вимагають корекції, розвитку та намітити шляхи вирішення даних проблем.

Психологічні показники ефективності праці вчителя (за А.К. Марковою)

Учасники навчального процесу	Показники професійної компетентності вчителя	Ступінь вираженості (висока, середня, низька)
Вчитель	Педагогічна діяльність: як володіє вчитель постановкою та зміною педагогічних задач, знанням свого предмету, прийомами вивчення учнів, способами самоаналізу)	
Вчитель	Педагогічне спілкування: як реалізує вчитель широкий спектр комунікативних задач, створює позитивний психологічний клімат	
Вчитель	Особистість: як реалізує вчитель свої здібності, «Я-Концепцію», креативність	
Учні	Діяльність та активність: чи організується вчителем активна діяльність та спілкування учнів	
Вчитель Учні	Ступінь узгодженості мотивів, очікувань вчителя та учнів, їх співробітництво	
Учні	Чи отримує вчитель результати рівня навчання учнів, чи забезпечує він можливість до подальшого засвоєння знань учнів, їх здатність до самонавчання	
Учні	Чи сприяє вчитель появі нових цінних переконань у учнів, розвитку їх здатності до самовиховання	
Вчитель	Психологічні новоутворення: чи виникають нові якості та рівні педагогічного цілепокладання, педагогічної рефлексії, педагогічного такту в подоланні труднощів учнів та власних негараздів	
Вчитель Учні	Актуалізація особистості учнів та вчителя	
Вчитель Учні	Психологічна «ціна» результату: витрата часу та сил вчителя й учнів	
Вчитель Учні	Задоволеність результатами: учнів та вчителя	

2. Проведення та аналіз вправ одного з занять з вирішення педагогічних конфліктів, гармонізації внутрішнього світу, підвищення психологічної ефективності педагогів, підготовленого вдома кожним студентом.

Література до практичної частини

Основна (7 (С. 414-415);

Додаткова (87).

Питання, що виносяться на самостійне опрацювання

1. Методи психологічної допомоги педагогу у вирішенні проблем психічної саморегуляції та особистісного зростання.
2. Психолог та педагогічна експертиза професійної компетентності педагогів.
3. Психологічні методи підвищення професійної ефективності педагога.

Теми доповідей і рефератів

1. Психологічний портрет педагога в аспекті психологічної допомоги.
2. Тренінг педагогічного спілкування.
3. Методи самоактуалізації педагога.
4. Особистісна та професійна ідентичність педагога.
5. Принципи продуктивної взаємодії психолога та педагога.
6. Психологічні аспекти педагогічної експертизи професійної компетентності педагога.
7. Аналіз конкретних видів роботи педагога з дітьми.

Література до теми

Основна (7, 10);

Додаткова (15, 23, 27, 41, 44, 47, 51, 53, 56, 57, 70, 75, 91, 92, 94, 100).

Тестові завдання для контролю та самоконтролю

1. Вимога до особистості, яка є не обов'язковою для авторитетного педагога:
  - а) внутрішній та зовнішній спокій;

- б) врівноваженість;
- в) високий рівень інтелекту;
- г) впевненість в собі.

2. Параметр позитивного впливу педагога на дітей:

- а) впевненість в собі;
- б) нерозуміння психології дітей;
- в) відсутність любові та поваги до дітей;
- г) підвищена складність педагогічної праці.

3. Психологічний портрет педагога, основною рисою якого є генерування ідей:

- а) ціннісний;
- б) творчий;
- в) реалістичний;
- г) гедоністичний.

4. Фактор впливу педагога, який призводить до зниження соціальної активності дитини:

- а) поведінкова агресивність педагога;
- б) байдужість педагога до дітей;
- в) неадекватне ставлення до себе;
- г) особистісна тривожність та гіперконтроль педагога.

5. Здатність педагога ефективно взаємодіяти з учніми, батьками та колегами в системі міжособистісних стосунків:

- а) емпатія;
- б) соціально-психологічна компетентність педагога;
- в) конформність;
- г) конфліктність.

6. Прямий метод вирішення конфлікту:

- а) картографія конфлікту;
- б) психом'язова релаксація;
- в) емоційне відреагування через вербалізацію почуттів;
- г) драматизація конфліктів.

7. Непрямий метод вирішення конфлікту:
- обмін ролями;
  - переговори;
  - відпрацювання альтернатив;
  - посередництво.
8. Метод профілактики виникнення педагогічних конфліктів, коли педагог стає на місце учня, відтворюючи у своїй уяві думки та почуття учня в даній ситуації:
- метод емпатії;
  - метод інтроспекції;
  - метод логічного аналізу;
  - метод творчості.
9. Метод профілактики виникнення педагогічних конфліктів, при якому вчитель для розуміння учня вибудовує систему інтелектуальних уявлень про нього в даній ситуації:
- метод творчості;
  - метод інтуїції;
  - метод управління емоціями;
  - метод логічного аналізу.
10. Метод профілактики виникнення педагогічних конфліктів, який сприяє розвитку соціально-комунікативної компетентності в умовах групової взаємодії:
- метод уяви;
  - метод соціально-психологічного тренінгу;
  - метод позитивного самоствердження;
  - метод аналізу конфліктних ситуацій.

ОРІЄНТОВНІ ПИТАННЯ ДО ЗАЛІКУ

- Поняття про психологічну службу. Предмет, мета, завдання діяльності психологічної служби.
- Вимоги до особистості практичного психолога: психограма професії психолога, система особистісних якостей, навичок та вмінь, необхідних психологу.
- Організаційні аспекти діяльності психолога: орієнтовний план роботи психологічної служби в системі освіти, документація психологічної служби, кабінет психолога в закладах освіти.
- Модель діяльності психологічної служби в системі освіти: структура психологічної служби в системі освіти, орієнтовна модель діяльності психологічної служби в освітніх закладах, напрямки роботи шкільної психологічної служби.
- Психодіагностика як основа професійної діяльності психолога. Завдання та процедура шкільної психодіагностики. Основні фактори ризику в різних вікових групах учнів.
- Психолого-педагогічна корекція як напрям діяльності психологічної служби в школі. Принципи психокорекційної діяльності психолога.
- Психологічна консультація як напрям роботи психологічної служби. Профілактична робота психологічної служби. Просвітницька робота психологічної служби.
- Напрямки психологічної допомоги дітям дошкільного віку.
- Психологічний супровід природного розвитку, корекція афективної поведінки дітей дошкільного віку.
- Розвиток довільності психічної саморегуляції, самоконтролю та навичок міжособистісної взаємодії у дітей дошкільного віку.
- Проблематика психологічної роботи з дітьми молодшого шкільного віку. Сутність та критерії готовності дитини до школи, проблема мотивації навчання в молодшому шкільному віці.
- Шкільна дезадаптація молодших школярів як вид роботи психологічної служби в початковій школі.
- Технологія психологічної роботи з підлітками. Основні напрямки роботи психолога з учнями підліткового віку.

14. Проблема акцентуацій характеру підлітків та засоби їх корекції.
15. Проблема внутрішніх конфліктів підлітків: діагностика та психологічна допомога у подоланні.
16. Криза підліткового віку як проблема психологічної роботи в школі.
17. Технологія психологічної роботи з учнями раннього юнацького віку.
18. Профорієнтаційна робота зі старшокласниками.
19. Проблеми міжособистісної взаємодії в юнацькому віці, їх корекція.
20. Психологічна підтримка процесу становлення особистісної ідентичності як вид діяльності психологічної служби в школі.
21. Проблема соціально-психологічної занедбаності учнів. Сутність та види психологічних девіацій.
22. Агресивна поведінка: сутність, вікові особливості, діагностика, корекція, профілактика.
23. Делінквентна поведінка: вікові особливості, причини, профілактика. Методика контактної взаємодії з делінквентними учнями.
24. Адиктивна поведінка: сутність, технології корекції та профілактики.
25. Аутоагресивна, суїцидальна поведінка: сутність, причини, особливості прояву, засоби корекції та профілактики.
26. Основні форми психологічної роботи з батьками: лекторії, виступи на батьківських зборах, індивідуальна та групова робота.
27. Діагностична та корекційна діяльність психологічної служби при взаємодії з сім'ями учнів.
28. Проблематика психологічної роботи з педагогічним колективом.
29. Психологічні особливості педагогічного колективу. Психологічний портрет педагога. Якості особистості педагога, що вимагають психологічної корекції.
30. Педагогічні конфлікти: сутність, профілактика та методи вирішення.

РЕКОМЕНДОВАНА ЛІТЕРАТУРА

1. Основна

1. Абрамова Г.С. Практическая психология. - Екатеринбург: Деловая книга, 1998. - 368 с.
2. Битянова М.Р. Организация психологической службы в школе. - М., 1998. - 293 с.
3. Дубровина И.В. Руководство практического психолога. - М.: Академия, 1995. - 160 с.
4. Дубровина И.В. Школьная психологическая служба. - М., 1995. - 222 с.
5. Дубровина И.В. Руководство практического психолога: Психическое здоровье детей и подростков. - М., 2000. - 160 с.
6. Нове положення про психологічну службу системи освіти України // Практична психологія та соціальна робота. - 2000. - № 2. - С. 35-38.
7. Овчарова Р.В. Технологии практического психолога образования: Учебное пособие для студентов вузов и практических работников. - М.: Юрайт-М, 2001. - 448 с.
8. Основы практической психологии: Пособие / В. Панок, Т. Титаренко, Н. Чепелева та ін. — К.: Либідь, 1999. - 423 с.
9. Психокоррекционная и развивающая работа с детьми: Учеб. пособ. / Под ред. И.В. Дубровиной. - М.: Академия, 1998. - 160 с.
10. Рогов Е.И. Настольная книга практического психолога: Учеб. пособ.: В 2 кн. - М., 1998. - 480 с.
11. Руководство практического психолога. Готовность к школе: развивающие программы / Под ред. И.В. Дубровиной. - М., 1995. - 128 с.
12. Руководство практического психолога. Психологические программы развития личности в подростковом и старшем школьном возрасте / Под ред. И.В. Дубровиной. - М., 1995. - 221 с.

2. Додаткова

13. Андреева А.Д., Данилова Е.Е. Преподавание психологии в современной школе // Вопросы психологии. - 1999. - № 2. - С. 122-124.

14. Андрющенко Т.Ю., Карабекова Н.В. Коррекция психологического развития младших школьников на начальном этапе обучения // Вопросы психологии. - 1993. - № 1. - С. 47-53.
15. Антонова Н.В. Личностная идентичность современного педагога, особенности его общения // Вопросы психологии. - 1997. - № 6. - С.23-30.
16. Ануфриев А.Ф., Кастромина С.Н. Как преодолеть трудности в обучении детей. - М.: Ось-89, 1998. - 224 с.
17. Балл Г.А. Понятие адаптации и ее значение для психологии личности // Вопросы психологии. - 1989. - № 1. - С. 92-100.
18. Битянова Н.Р. Школьныш психолог: идея психолого-педагогического сопровождения // Директор школьї. - 1997. - № 3. - С. 4-12.
19. Бучельников В. Організація виховної та соціально-психологічної служби в органах СБУ // Виховна робота в СБУ: 36. наук. прак. матеріалів. - К., 1998. - 254 с.
20. Буянов М.И. Беседы о детской психиатрии. - М.: Просвещение, 1986. - 208 с.
21. Бютнер К. Жить с агрессивными детьми. - М.: Педагогика, 1991. - 144 с.
22. Варга А.Я. Психологическая коррекция нарушений общения младших школьников // Под ред. А.А. Бодалева, В.В. Столина. - М., 1989. - 141 с.
23. Вачков И.В. Основы технологии группового тренинга. Психотехники: Учебное пособие. - М.: Ось-89, 1999. - 176 с.
24. Венгер Л.А., Венгер А.Л. Готов ли ваш ребенок к школе. - М., 1997. - 143 с.
25. Гинзбург М.Р., Копеел Л.В. Некоторые аспекты личностного самоопределения учащихся старших классов // Психологические средства выявления особенностей личностного развития подростков и юношества. - М., 1990. - С. 104-114.
26. Гуткина Н.И. Психологическая готовность к школе. - М.: Образование, 1996. - 160 с.
27. Дерябо С.Д., Ясвин В. А. Гроссмейстер общения. - Луганск: Глобус, 1998. - 186 с.
28. Десятникова Ю.М. Психологическое состояние старшеклассников при изменении социального окружения // Вопросы психологии. - 1995. - № 5. - С. 18-22.

29. Добагян Р. Работа с трудными подростками // Воспитание школьников, 1982. - № 6. - С. 45-46.
30. Житникова Л.М. Учите детей запоминать. - М.: Просвещение, 1985. - 96 с.
31. Заваденко Н.Н., Успенская Т.Ю. Синдромы дефицита внимания как причина школьной дезадаптации // Школа здоровья. - 1994. - № 1. - С. 91-104.
32. Захаров А.И. Как преодолеть страхи у детей. - М.: Педагогика, 1986. - 141 с.
33. Захаров А.И. Психотерапия неврозов у детей и подростков. - М.: Медицина, 1982. - 214 с.
34. Захаров В.П., Хрящева Н.Ю. Социально-психологический тренинг: Учеб. пособ. - Л.: Изд-во ЛГУ, 1989. - 360 с.
35. Зимбардо Ф. Застенчивость: Пер. с англ. - М., 1991. - 93 с.
36. Елфимова Н.В. Диагностика и коррекция мотивации учения у дошкольников и младших школьников. - М.: Изд-во МГУ, 1991. - 108 с.
37. Емельянов Ю.Н. Активное социально-психологическое обучение. - Л.: Изд-во ЛГУ, 1985. - 166 с.
38. Єфремцева С.А. Тренінг спілкування для старшокласників / За ред. Ю.З. Пльбуха. - К.: Ін-т психології АПН України, 1994. - 80 с.
39. Зберлейн Г. Страхи здоровых детей. - М.: Знание, 1982. - 192 с.
40. Ілляшенко Т.Д. Чому їм важко вчитися? Метод, посібн. - К.: Початкова школа, 2003. - 128 с.
41. Кан-Калик В.А. Тренинг профессионально-педагогического общения. - М., 1990. - 134 с.
42. Карпенко З.С. Експресивна психотехніка для дітей. - К.: НПЦ Перспектива, 1997. - 96 с.
43. Клейберг Ю.А. Психология девиантного поведения. - М., 2001. - 223 с.
44. Книга для батьків. Посібник до тренінгового курсу «Підготовка кандидатів у прийомні батьки та батьки-вихователі» / За заг ред. Т.Ф. Алексеєнко. - К.: Наук. Світ, 2006. - 496 с.
45. Колпачников В.В. Индивидуальные модели консультативного процесса и психологического здоровья в консультировании // Журнал практического психолога. - 1997. - № 5. - С. 18-26.

46. Кононенко О.Л. Соціально-емоційний розвиток особистості (в дошкільному дитинстві). — К., 1998. - 111 с.
47. Кривцова С.В., Мухаматуліна Е.А. Тренінг: навмки конструктивного взаємодія з підлітками. - М.: Генезис, 1997. - 191 с.
48. Кузикова С.Б. Психологічна програма корекції та розвитку особистості в підлітковому віці. - Суми, 1998. - 35 с.
49. Лебидинський В.В., Никольська О.С. Емоційні порушення в дитинстві та їх корекція. - М.: Изд-во Московського університету, 1990. - 123 с.
50. Локалова Н.П. Як допомогти слабоуспіваючому школяру. - М., 1995. - 46 с.
51. Максимова Н.Ю. Воспитальна робота з соціально дезадаптованими школярами. Метод, рекомендації. - К., 1997. - 136 с.
52. Максимова Н.Ю., Мілготіна К.Л., Піскун В.М. Основи дитячої патопсихології: Навч. посібн. - К.: Перун, 1996. - 464 с.
53. Макшанов С.И., Хрящева Н.Ю., Сидоренко Е.В. Психогімнастика в тренінгу. - СПб., 1993. - 203 с.
54. Маркова А.К., Лідерс А.Г., Яковлева Е.Л. Діагностика та корекція умовного розвитку в шкільному та дошкільному віці. - Петрозаводск, 1992. - 131 с.
55. Матвеева М.П. Організація роботи шкільного психолога. - К., 2001. - 198 с.
56. Митина О.В. Психологічні особливості внутрішньої боротьби вчителя // Проблеми психології. - 1998. - № 3. - С. 3-16.
57. Нельсон-Джоунс В. Теорія та практика консультування. - СПб.: Питер, 2000. - 464 с.
58. Овчарова Р.В. Практична психологія в початковій школі. - М.: Сфера, 1996. - 240 с.
59. Овчарова Р.В. Соціально-педагогічна запущеність в дитинстві. - М., 1995. - 232 с.
60. Овчинникова Ю.Г. К проблемі кризи самоідентичності // Вест. Моск. ун-та. Сер. 14. Психологія. - 2000. - № 2. - С. 84-89.

61. Панок В.Г., Лазаревський С.В. Основи психологічних знань: Факультативний курс для старших класів середньої загальноосвітньої школи. - К., 1995. - 67 с.
62. Пашнев Б.К. Психологічна служба: якою їй бути в школі // Практична психологія і соціальна робота. - 1998. - № 8. - С. 29-31.
63. Петровська Л.А. Компетентність в спілкуванні. Соціально-психологічний тренінг. - М.: Изд. МГУ, 1989. - 216 с.
64. Пов'якель Н.І. Психологічні вимоги та методичні засади конструювання психокорекційних програм як технологічної компоненти професійної діяльності практичного психолога // Психологія: 36. наук. пр. - В. 1. - К.: НПУ, 2000. - С. 204-212.
65. Подмазін С.І., Сібіль О.І. Як допомогти підлітку з важким характером. - К.: НПЦ Перспектива, 1996. - 160 с.
66. Положення про кабінет практичного психолога в закладах освіти // Практична психологія та соціальна робота. - 2001. - № 1. - С. 27.
67. Популярна психологія для батьків / Під ред. А.А. Бодалева. - М.: Педагогіка, 1988. - 256 с.
68. Практикум по арт-терапії / Під ред. А.И. Копітіна. - СПб.: Питер, 2000. - 443 с.
69. Практичні заняття по психології / Під ред. А.В. Петровського. - М.: Просвещение, 1972. - 167 с.
70. Практична психодіагностика. Методики та тести / Під ред. Д.Я. Райгородського. - Самара, 1998. - 672 с.
71. Прихожан А.М. Психокорекційна робота з тривожними дітьми // Активні методи роботи шкільного психолога. - М., 1990. - С. 35-67.
72. Прихожан А.М. Психологія невдачливого: Тренінг впевненості в собі. - М.: Сфера, 2000. - 192 с.
73. Професійна діагностика / Упорядник Т. Гончаренко. - К.: Ред. загальнопед. газ., 2004. - 120 с.
74. Професійне консультування. Профорієнтація. / Під ред. В. Хохликова. - М., 2000. - 145 с.
75. Психогімнастика в тренінгу / Під ред. Н.Ю. Хрящевої. - СПб.: Ювента, 1999. - 256 с.

76. Психологическая помощь и консультирование в практической психологии / Под ред. М.К. Тутушкиной. - СПб.: Дидактика плюс, 1998.-352 с.
77. Раттер М. Помощь трудным детям. - М, 1987. - 144 с.
78. Романов А. Направленная игротерапия агрессивности у детей. - М., 2001.-98 с.
79. Рудестам К. Групповая психотерапия. - СПб.: Питер Ком, 1998. -384 с.
80. Самоукина Н.В. Активизация школьников в профессиональном самоопределении // Вопросы психологии. - 1997. - № 3. - С. 22-31.
81. Самоукина Н.В. Игры в школе и дома: психотехнические упражнения и коррекционные программы. - М: Новая школа, 1993. - 144 с.
82. Семиченко В.А. Психология общения. - К.: Магистр, 1997. - 180 с.
83. Синягина Н.Ю. Психолого-педагогическая коррекция детско-родительских отношений. - М, 2001. - 56 с.
84. Славина Л.С. Индивидуальный подход к неуспевающим и дисциплинированным учащимся. - М., 1961.- 144 с.
85. Смит М. Тренинг уверенности в себе: Пер. с англ. - СПб.: Комплекс, 1995. -244 с.
86. Снайдер Ди. Курс выживания для подростков. - М.: Горизонт, 1995.-245 с.
87. Строяновская Е.В. Тренинг эффективного решения психологических проблем (руководство для психологов, работающих с инвалидами). - К.: Вива-принт, 2003. - 94 с.
88. Тихоненко В.А. Позиция личности в ситуации конфликта и суицидальное поведение // Российский психиатрический журнал. - 1998. - № 3. - С. 21-24.
89. Учебная деятельность молодшего школяра: диагностика і корекція неблагополучностей // За ред. Ю.З. Гільбуха. - К., 1994. - 93 с.
90. Хухлаева О.В. Лесенка радости. - М.: Совершенство, 1998. - 80 с.
91. Цзен Н.В., Пахомов Ю.В. Психотренинг: игры и упражнения. - М.: Физкультура и спорт, 1998. - 272 с.

92. Чернншев А.С. Практикум по решению конфликтных педагогических ситуаций. - М., 1999. - 93 с.
93. Чистякова М. И. Психогимнастика. - М.: Просвещение, 1990. - 204 с.
94. Шапиро Д. Конфликт и общение: путеводитель по лабиринту регулирования конфликтов. - М.: АК8, 1997. - 320 с.
95. Шклярська С.М. Індивідуальна робота зі слабо встигаючими // Поч. школа. - 1988. - № 2. - С. 29-31.
96. Шоттенлозр Г. Рисунок и образ в гештальттерапии. Пер. с нем. - СПб.: Издательство Пирожкова, 2001. -224 с.
97. Шульга Т.И. Методика работы с детьми «группы риска». - М., 1999.-34 с.
98. Зйдемиллер З.Г., Юстицкис В.В. Психология и психотерапия семьи. - СПб.: Питер, 1999. - 656 с.
99. Ялом И. Теория и практика групповой терапии. - СПб.: Питер Ком.-214 с.
- ЮО.Яценко Т.С. Активная социально-психологическая подготовка учителя к общению с учащимися. - К., 1993. - 78 с.

О.В. СТРОЯНОВСЬКА

в'•

\'^Г
ЙГ

-Іавчально-методичний посібник розроблений для практичних психологів в системі освіти. Практикум дає можливість узагальнити теоретичні та практичні знання з різних психологічних дисциплін, навчитися використовувати їх на практиці з метою ефективної організації психологічної служби в школі. У практикумі робиться акцент на технологічних аспектах діяльності психолога в системі освіти, починаючи від організації його праці, взаємодії з педагогічним колективом та закінчуючи конкретними методами, які використовуються в роботі з різними віковими групами дітей та їхніми сім'ями. Такий підхід є можливим на основі поєднання теоретичної інформації з практичними вправами семінарських занять та самостійної підготовки студентів зі спеціально розроблених питань. Призначений для студентів вищих навчальних закладів.

Стислий зміст

Модуль I. Стратегія психологічної служби освіти та основні напрямки роботи практичного психолога

Тема 1. Предмет, завдання та структура психологічної служби

Тема 2. Особистість психолога як суб'єкта психологічної служби та організація його роботи

Тема 3. Модель діяльності психологічної служби в системі освіти

Темі 4. Основні напрямки діяльності психолога в системі освіти України

Модуль II. Технологія роботи психолога з різними віковими групами учнів

Тема 5. Робота психолога з дітьми дошкільного та молодшого шкільного віку

Тема 6. Психологічна робота з учнями підліткового та раннього юнацького віку

Тема 7. Робота шкільного психолога з дітьми "групи ризику"

Модуль III. Технологія роботи психолога з сім'ями учнів та педагогічним колективом

Тема 8. Методика роботи психолога з сім'ями учнів різного віку

Тема 9. Методика роботи психолога з педагогічним колективом

ВИДАВНИЦТВО
"КАРАВЕЛА"